

ШЫН

№ 132
(17620)

2008 чылдың
ноябрь 18,
вторник

Садар өртээ
4 рубль.

Ниигилел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

Ноябрь 17-де Тываның Улустуң
чогаалчызы С. А. Сарыг-оол 100 харлаан

МӨГЕЙИГНИҢ БООДАЛ ЧЕЧЭЭН СӨҢНӨП...

Дүүн Кызылдың Комсомольская кудумчузунда 39 дугаарлыг бажында тураскаал-самбыраның баарына Тываның Улустуң чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун 100 харлаанына тураскааткан байырлыг митинг болган. Аңаа чогаалчылар, эртемденнер, башкылар, студентилер, өөреникчилер болгаш Степан Агбаановичиниң мөгейикчилери хей чон киришкен.

Байырлыг митингге Тываның Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы М.Б.Ховалыг, ТР-ниң культура болгаш информация политиказының сайыдының ора-лакчызы Н.П.Герман чогаалчының дугайында чылыг-чымчак сөстөрни чугаалаан.

ТГШИ-ниң эртем ажылдакчызы В.С.Салчак бо бажың дугайында болгаш аңаа кандыг чогаалдарны С.А.Сарыг-оол бижээнин солун кылдыр чугаалаан: — Бо бажың-ның 1 дугаар квартиразына Бай-кара Хөвөңмей, 2 дугаарына А.А.Пальмбах, 3-күзүңге Степан Сарыг-оол, 4-күзүңге Сергей Пюрбю, 5-кизинге Анатолий Серенни ача-зы, хоорай чагырыкчызы Сергей Серен, 6-гызынга Москвадан кел-ген композитор Аксенов, 7-гизинге Олег Сагаан-оол олар чурттап чо-раанын Степан Агбаанович чугаа-лап чораан.

Бо бажыңга Степан Агбаан-ович «Байлак чуртум», «Хорлуу кадай», «Мен Совет Эвилелиниң хамаатызы мен», «Сарыым сени «оскундум» деп бодал меңээ»

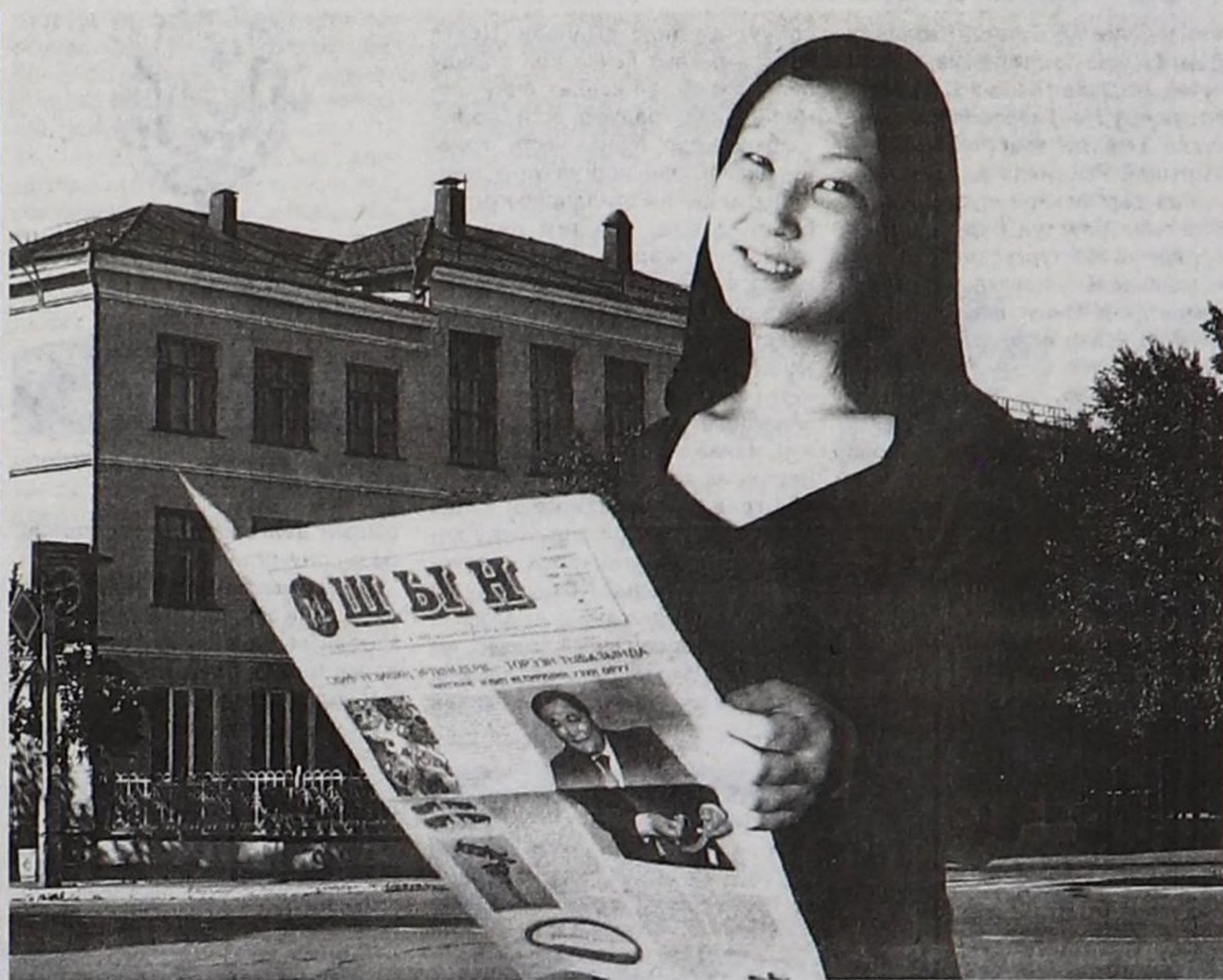
(ынакшыл лириказы) деп шүлүк чогаалдарын, «Саны мөгө», «Ал-дын-кыс» деп шүлүглелдерин, публицистика болгаш шиң чогаал-дарын бижээн. Ынчангаш бо улуг төөгүлүг, кайгамчык кижилер чурт-тап чораан бажың-дыр.

Ю.Ш. Кюнзегештиң өөнүң иш-ти Дырбак Хылбыновна Күнзегеш чылыг сактыышкынны кылып тура, Юрий Шойдакович биле Степан Агбаанович иелээ ноябрь 17-де төрүттүнгенин, кады-кожа чурттап чораанын болгаш чогаалчыны танывас тургаш-ла төөгү башкызы М.Д.Черноусованы танып алганын, олар-биле Үш-Белдир курортунга кады дыштанып турганын, чогаал-чының тайга-таскыл кезииринге, бойдуска ынаан улуг-магадал-биле сактып чугаалаан.

Байырлыг митинг соонда, чо-гаалчылар, эртемденнер авто-буска олурупкаш, Улустуң чогаал-чызынга мөгөйип, хөөрүңге барып боодал чечектерни салган.

Светлана БАЛЧЫР.

Ай-кыс Маспык-оолдун тырт-тырган чуруу.

Сайзана БАДЫ, Тываның күрүне уни-верситетиниң ийиги курузунуң студентизи:

— Россия Федерациязының чамдык национал республикаларында төрөөн дылында солун-сеткүүл безин үнмөй турарын дыңнааш, кижилер элдепсинип кайгаар, а бистиң тыва чон эрткен чүс чылда-ла үнүп эгелээн, ам 83 чыл-дар-биле санаттынып турар, неделяда 3 катап, хей арынның кылдыр үнүп турар «Шын» солуну болганын чоргаарланыр. «Шын» солуну арыннарындан солун хей медээ-лерни, янзы-бүрү болуушкуннарны, чаа чо-гаалдарны дээш-ле, тайылбырлыг ажыктыг чүүлдерни номчуп болур. Оон аңгыда солун

амыдырал-биле холбашкан чугула айтырыг-ларны көдүрүп, ооң иштинде аныяктарның, студентилерниң амыдыралын, чедишкinnerин, уран чүүлге, культура, спортка салым-чаяан-ныгларны доктаамал бижиң, чогаал бижииринге сонургалдыг аныяктарның чогаалдарын база парлап, деткип турарыңа кижилер өөрүвөс арга чок. «Шын» солун тыва чоннуң сүмелекчизи, дет-кикчизи, хей-аът кирикчизи. Ынчангаш өг-бүлө бүрүзү республиканың Улуг солуну «Шынны» чагыдып ап, ооң доктаамал номчукчузу болурун күзөдүм. Аныяк үе-чергем, оолдар, кыстарны, хоочун солунуң өңнүү, номчукчузу болурунче база кыйгырып тур мен.

САЛГАЛДАРЫ ДӨЗӨП АРТКАН...

Өвүр кожуунуң Торгалыг суур — Тываның онзагай булуңнарының бирээзи. Ховар салым-чаяанныг кижилер оон үнген: чогаалчылар, мөгелер, ыраажылар. Тываның Улустуң чогаалчылары Степан Агбаанович Сарыг-оол, Виктор Шогжапович Көк-оолдун чурту бо-ла болгай. Торгалыгның агым суунуң арында бе азы арыг агаарының чаагайында бе, кайгамчык-ла салым-чаяанныг чоннуң чурту бо. Тываның төөгүзүңге мөңгө артар чогаалдарны үстүндө адааным чогаалчылар арттырган.

(Уланчызы 6-гы арында).

Чагыдылга—2009 (I)

«ШЫН» — ЧОННУҢ СОЛУНУ

2009 чылдың бирги чартык чылында бистиң солунуң чагыдылгазы Тываның бузу почта салбырларында, «Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде чоруп турар

Бирги чартык чылда чагыдылганың өртээ:
Хууда чагыдыкчыларга — 475,50 рубль.
Оон 180 рубль редакцияга, а 295,50 рубль почта эргелелинге баар азы чагыдылга акша-зының 65 хууун почта ап турар, а редакцияга чүгө 35 хуу артып каар.
Пенсионерлерге, инвалидтерге — 416,40 рубль.
Албан черлеринге, организацияларга — 535,50 рубль.
Үш айда:
Хууда чагыдыкчыларга — 237,75 рубль.
Пенсионерлерге, инвалидтерге — 208,20 рубль.

Албан черлеринге, организацияларга — 267,75 рубль.

«Тывапечать» КХН-ниң киоскилеринде чагыдылга өртээ:

Бир айда — 42 рубль.

Үш айда — 126 рубль.

Чартык чылда — 252 рубль.

«Тывапечать» КХН-ниң киоскилери да-раазында чурттакчылыг черлерде: Кызыл, Ак-Довурак, Чадаана, Шагаан-Арыг, Туран хоорай-ларда, Кызыл-Мажалык, Постоянный, Сама-галдай, Сарыг-Сеп, Бай-Хаак, Каа-Хем (№ 17) суурларда бар. Бо киоскилерге «Шын» солуну чагыдып алгаш, оон барып алырын дыңнадып тур бис.

ЧАГЫДЫЛГА ДЕКАБРЬ 10-ДА ДООСТУР.

Хүндүлүг чонувус, «Шын» солуну чагыдып алырынче далажыңар!

Эң ховар цех — Бай-Тайгада

ӨЦНҮГ ДЕМИРЛЕРНИ ШУТКУП,
КУДУП ЭГЕЛЭЭН

Бай-Тайга кожуунун Кызыл-Даг суурнун Александр Салчак аттыг Культура бажынын байырлал шинчи кири каастап-шимээн. Оон бир өрээлини эжинде «Шуткулга цегин» деп чаа адрес база немешкен. Бай-Тайганың, Көп-Сөөктүн, Кызыл-Дагның чараш бойдузун, байлаан, ажил-ишчи чонун, улусчу шеверлерин мактап, йөрээген таалан-чыг, сорул-кирикчи ыры-хөгжүм залга чаңгыланып үнгөн... Шуткулга цегиниң ноябрь 15-те байырлыг ажы-дышыкынының эгелээни ол.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы Иван Чучев сөс алгаш, Кызыл-Даг дээрге бодунуң улусчу шеверлери-биле чүгле Тывада эвес, харын-даа мырыңай Россияда ады алгаан, мында дөртөн хире улусчу шеверлер тыва улустун бурунгу уран чүүлүн катап тургускаш, чаагай чаңылдарны уламчылап турарын демдеглээн. Өнүгү демир аймаан шуткуур, кудар амгы үениң болбаа-зын техниказы-биле дерзэн цехти ажыдып турар, ол дээрге бурун-гаар депшилге, сайзырал-дыр, улусчу шеверлерге улуг деткимче, оларның ажылын экижидер деп, ол чугаалаан. ТР-ниң культура сайыды Вячеслав Донгак шуткулга цегин садып алырынга 1 млн. 200 муң рубльди чарыгданын, шеверлер чуртунда эптеп тургусканын, оон ажылы ажыктыг болурун чугаа-зынга демдеглээн.

«Бай-Тайга» деп ыр залга чаңгыланып турда, шуткулга цегин

сонуургал-биле дыңнаан. Цехте программалыг печка кол рольду ойнап турар, ол кандыг өңүг демирниң каш градуска эсти бээрин таарыштырар. Маңаа чести, хола-ны, ак демирни, коргулчуну, мөңгүнү, алдыны эзилдирер күчүлүг бичии завод, цех-тир деп, ол тайылбырлаарга, чыылганнар магадаан. Ынчангаш тускай кылган хептерге янзы-бүрү медальдарны, каасталгаларны, дерилгелерни, эдилелдерни шуткуп кудар. Доп-чузу-биле чугаалаарга, өңүг демир аймаандан чүнү-даа кудуп ап болур, маңаа кол рольду хеп ойнаар. Честин ак-коргулчун холуксаазын 600 градуска эзилдиргеш, хепке шуткуп куткаш, ол янзы-бүрү хевирлерни чыылганнарга көргүскөн... «Шак мындыг бүдүрүкчүлүг ажылдаар цехти ажыдып алырын улусчу шеверлер күзеп чораан, ам күзелювис боттанган, чогадыкчы езу-биле ажылдаар, чонга бараан болур ужурлуг бис» деп, Сергей

Баштайгы шуткуп куткан ажылы.

рының делгелгезин чыылганнар база сонургап көргөнер.

Цех ажыттыгын соонда журналистерниң айтырыгларына ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчылары, цехтин удуртукчузу, улусчу шеверлер харыылаан.

Сергей Тен: — ТР-ниң Чазаа культураны, уран чүүлдү сайзырадырыңче кичээнгейни салып турар, оон тодаргай херечизи бо шуткулга цегин ажытканы болур. Бо болза, улусчу шеверлерниң ажылын сайзырадырынга, утка-шынарын экижидеринге рольду ойнаар, улуг деткимче, улуг болуушкун-дур.

Иван Чучев: — Бо суурда Сергей Кочаа, Владимир Салчак ыш-каш кайгамчыктыг улусчу шеверлер ажылдап-чурттап турарлар. Оларның бажыңнарында чүнү-даа кылып болур мастерскаялар база бар. Бо шеверлер чүгле чазанып, дарганнап, дааранып турар эвес, малды база өстүрүп турарлар. Владимир Салчак чылгы малга кончук ынак кижин, ол уксаалыг айттары өстүрүп эгелээн. Дон уксаалыг айтты тып алырынга дузалашкан бис.

Сергей Кочаа: — Эң-не кол чүве шуткулга цегин ажылдап кирген, улусчу шеверлерге ол улуг өөрүшкү болган. Ол дээш ТР-ниң Чазаанга, Культура ямызынга өөрүп четтиргенивисти сеткиливис ханызындан илередип тур бис. Бис-

тер, улусчу шеверлер, тыва улустун уран чүүлүнүн утказы эң-не ханы, эң-не бедик деңгелге турзун дээш чогадыкчы езу-биле ажылдаар бис.

Ажылгалга кирген шуткулга цегинге эки үнелелди Россияның Репин аттыг күрүнө шаңналының эдилекчилери, сураглыг шеверлер Көгел Саая, Дондук Дойбуха, РФ-

тин алдарлыг чурукчузу Хунан Киров бергенер.

«Бичии цех-тир, ынчалза-даа оон бүдүрер ажылы улуг завод-биле дөмей кайгамчык чүве-дир. Мөргөн угаанныг тыва улустун «аза-ның бичези кончук» дээрин үндезинниг болганы ол-дур» деп чыылганнар аразынга чугаалажып турганын дыңнадым.

Чаа көвүрүг

АРГЫЖАРЫНГА
ТААРЫМЧАЛЫГ БОЛГАН

Чөөн-Хемчик кожуунун Чыргакы хемни кежер чаа көвүрүгнү Чазааның «Өг» күрүнени каттышкан бүдүрүлгезиниң (ККБ) ажылчыннары кыска хуусаада, алды ай дургузунда тудуп, ажылгалга кириген.

Чыргакы сумузунун чурттакчыларының дыка хөй чылдарның дургузунда кожуун төвү болгаш өске-даа черлер-биле аргыжарына Чыргакы хем дыка-ла шаптыктап, бергелерге таварыштырып келген, ынчангаш аңаа көвүрүг тударын чаңгыс эвес удаа дилеп келген, айтырыг чүгле бо чылын шийтпирлеттинген. «Өг» ККБ-ниң бөлүк механизаторлары, тудугжулары ыяштан Чыргакы хемни кежер 53 метр узун көвүрүгнү туткан. Комиссия көвүрүгнү тудугжулар эки шынарлыг кылган деп үнелелди берген.

Чаа көвүрүгнүн ажыдышыкыны ноябрь 16-да болган. Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчысы — экономика сайыды Сергей Тен, ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Иван Чучев, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Хонук-оол Монгуш, ТР-ниң орук-транспорт комплекзинин болгаш харылзааның сайыды Олег Саая бо объектинин ажыдышыкыныга кирип, оон кызыл кожаазын кезеринге киришкенер. Олар Байбек Монгуштун удуртканы «Өг» бүдүрүлгезинин тудугжулары тус

черин чурттакчыларынга таарымчалыг эки шынарлыг көвүрүгнү ажылгалга киригенин мактаан. «Совет эрге-чагырганың чылдарында тудуп чадаан көвүрүгнү тудуп, ажылгалга киригени дээрге, чонга ажыктыг улуг херекти тудугжуларның бүдүргени ол, ынчангаш оларга өөрүп четтиргенивисти илередир ужурлуг бис. Яамы республиканың бүгү оруктарының, көвүрүглеринин байдалын хынап көрүп, каяа оруктарны, көвүрүглерни тударын өөренип көрүп турар. Республиканың транспорт системазын чаартыр тускай сорулгалыг программа езугаар ону боттандырар, тодаргай чугаалаарга, багай оруктарны, көвүрүглерни эде кылыр азы чаарты тудар бис. Эгези бо көвүрүг болур» деп республиканың орук-транспорт сайыды Олег Саая чугаалаан.

Чыргакы сумузунун чурттакчылары эки шынарлыг көвүрүгнү кылып берген тудугжуларга өөрүп четтиргенин чылыг сөстөрүн чугаалааннар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Виталий Шайфуллинниң тырттырган чуруктары.

Хөл-шыдыраа.

ажыдарының кызыл кожаазын ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчысы Сергей Тен, ТР-ниң Чазааның Даргазының оралакчызы Иван Чучев, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының Даргазы Хонук-оол Монгуш, ТР-ниң культура сайыды Вячеслав Донгак болгаш кожуунун удуртукчулары кескен...

Шуткулга цегинге Чазактын, кожуунун удуртукчулары, улусчу шеверлер, аалчылар, чыылган чон чеде бергеш, цехтин удуртукчузу Сергей Кочааның цехтин дериг-херекселдеринин ажыл-чорудулгазының дугайында тайылбырын

Хомушкучев туннелинде чугаалаан. Бичии заводка хамаарыштыр айтырыглар хөй болган. Ол бичии-даа болза, ажылы нарын, кылыр чүүлдери хөй, кончук ажыктыг цех дээрзин чыылганнар билип алган. Шуткулга цегиниң албан езуу-биле ажыдышыкыны болбаан-даа болза, Сергей Кочааның удуртук-газы-биле чамдык ажылдарны кылган. Өвүрге эрткен Наадымга кожууннарда тыпсыр медальдарны, мөңгүндөн хөл-шыдырааны болгаш суй белекке бээр өске-даа эдилелдерни кылган. Цехтин баштай үндүргөн болгаш Кызыл-Дагның улусчу шеверлеринин кылган ажылда-

КЫЗЫЛ ХООРАЙЖЕ — ЯРМАРКАЖЕ

Кайзын шилип алыр бис?

Сөөлгү үеде Тываның Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы көдээ ажил-агыйның садыг-ярмаркаларын доктаамал эрттирип

турары чаагай чаңчыл апарганы өөрүнчүг. Эрткен дыштанылга хүнү, ноябрь 15-те, найысылалдың Тыва эки турачылар кудумчузунда Сал-

чак Токаның тураскаалының чанынга хуу малдыг болгаш көдээ ажил-агыйлыг кижилерниң база күрүнениң агробүдүрүлгелеринин бүдүргөн, болбаазыраткан продукциязын чиик өртөкке садып-сайгарар ээлчеглиг ярмарка-садыгны яамы организастан эрттирген.

Ол хүн эртенгиниң 10 шакта-ла дириг хойларны, инек, хой, хаван эддин саткан малчыннарның машина-балгады кудумчунун ол кеззэн шыгырт долдур чыскаалдыр тургулапкан. Чиик өртөкке аш-чем садып алыр дээн күзелдиг садып алыкчыларның хөйүн канчаар! Өвүр, Тес-Хем, Эрзин, харын-даа Мөңгүн-Тайганың Мөген-Бүренден эккелген 2000 рубльден 3500 рубль өртөктүг дириг хойларны улус-чон күзелдиг-биле шилип, садып ап турдулар. А «Урянхай» АБК-ның эт кылыгларын делгээн баартактарының чанында оочурда турар кижилерниң саны бажын ажыр. Садыг-саймаан эрттирген хемчеглерге бо-ла кирип, оон эвээш эвес

орулганы ап өөрөнгөн «Нанеташвили» бүдүрүлгезинин майгынының чанында база-ла ындыг. Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Сүт-Хөл кожууннардан эккелген арыг ак тараа, кызыл-тас, арбай, сула, чарба саткан көдээ ишчилерниң продукциязын база садып алыкчылар дыка дүргөн арыдып турарын эскердим. Кыжын чылыг кажааларга хаваннарын-даа, өске-даа малды тура азырап турар кижилер амырап турган-на боор! Ада-өгбелеривистиң чип чорааны тыва чөмнөринден арбай, ак тараа далганы, саржаг, ааржы дээш, оон-даа өскелерни чиик өртөктүг аш-чемни чон күзелдиг-биле садып ап турду.

Кызыл хоорайның чанында Тос-Булакка 600 шаа баш шээр болгаш 20 хире бода малын тудуп турар Яков болгаш Светлана Салчактар бо чылын мындыг хевирлиг ярмаркага ийи дугаар кирип кээп турарлар. Яков Октябрьовичиниң чугаазы-биле алырга, шак бо хемчеглер хуу малдыг малчыннарга

улуг деткимче бооп турар, чүге дизе чийкең сайгарлыкчылар олардан эътти көңүс чиик өртөкке садып алгаш, оон өртзөн ийи-үш катап өстүрүп алгаш садып турары хомуданчыг. «Маңаа бодай аарак, чүгээр өртөкке садарга, бараан үр чытпас-тыр, кайы-даа талага орулгалыг болур-дур» — деп, ол чугаалады.

Келир декабрь айда Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызы кожууннарда көдээ ажил-агый эргелелдери-биле харылзажып тургаш, шак мындыг садыг-ярмаркага кирип күзелдиг малчыннарга база ол ышкаш найысылалдың чурттакчыларынга тааржыр база бир хемчегни эрттирерин өөренип көрүп турар. Чаа чыл бүдүүзүндө ол-ла черге шиви болгаш хар хоорайжыгашты тудуптарга, ярмарканы хоорайның бир өске эптиг черинге организаастаарын планнап турар.

Карим МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Депутаттар Президент Д. Медведевтиң Федерация Чөвүлелинге Айыткалынга хамаарыштыр

Василий Оюн, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының даргазы:

— Чурт-тун удуртукчузунуң Айыткалынын моон мурнунда туруп көрбээн шыңчы, ажык-чарлыг Айыткал деп үнелеп көөр-дүр мен. Ол бир дугаарында Дмитрий Анатольевич Медведевтиң кайы хире дидимин, шийтирлиин көргүзүп турар. Чурт-тун бирги удуртукчузу херек кырында байдалды чазамыктап турбайн, четпестер дугайын, бисти дүвүредип турар айтырыглар дугайын ажык-чажыт чогу-биле дорт чугаалап турары чайгаар хүндүткелди оттура бээр-дир. Ийе харын, чамдык чүүлдерге ооң үнелели бистиң чаңчык-каныыс ышкаш эвес, эмин эрттир шыңгыы ышкаш сагындырып болур, ынчалза-даа Айыткалдың ниити утка-шынары Россияның иштиги болгаш даштыкы политиказының эң-не нарын айтырыгларынга Президентиниң хууда хамаарылгазын көргүзүп турары кескээр.

Президентиниң чурт-тун бирги удуртукчузунуң болгаш Күрүне Думазының эрге-хүлээлгелериниң хуусаазын узадыр дээни биске онзагай чаартылга болуру чугаажок. Ол база бодамчалыг базым-дыр. Чүге дээрге Россия дээрге биче хемчээлдиг Европа чурттары ышкаш эвес, а улуг күрүне-дир. Оон девискээринин хемчээли, хөй нациялыг тургузуу ооң хүн бүрүде амыдыралынга база улуг рольду ойноп турар. Улуг уjur-уткалыг эгелээшкннерин амыдыралга боттандырырынга үе херек. Ынчангаш депутаттарның болгаш чурт-тун баштыңының эрге-хүлээлгелериниң хуусаазы чугула уjur-уткалыг.

Күүсекчи эрге-чагырга чоннун төлээлеринин мурнунга харыы-салгалыг болуру дээрге делегейде бодун шыңзыткан практика-дыр. Күрүне органның амыдыралыг ажык-чарлыг чоруун чедип алырының механизми ындыг. Ынчангаш бо чүүлду деткивес арга чок.

Сайыттарның кайы хире бодунуң ажылының дугайында илеткээр хөңнү чогу билир бис. Парламентиниң талазындан салган ажыл-агыйы айтырыг бүрүзү политиктиг утка-шынарлыг апарып бодувустун дуржулгавыстан билер болгай бис. Соңгукчулар бюджет хөрөңгизин канчаар чарыттынып турарының дугайында, күрүнениң магадылдары канчаар күүсеттинип турарын билген турар уjurлуг. Ынчангаш Президентиниң чоннун төлээлекчилеринин эрге-хүлээлгелерин калбартырынга хамаарышкан саналдары кончуг шын. Маңаа тус черлерниң төлээлекчилер органның эрге-хүлээлгелери база хамааржыр. Ол ышкаш субъектилериниң күүсекчи эрге-чагыргазының удуртукчуларын чоннун хөй кезиниң бүзүрелин чаалап алган партияларның мурнундан

идип үндүрер дээни база чөптүг. Бо хемчеглер регионнарны эң-не хүндүткелдиг, бүзүрелдиг кижилерин баштаарынга чедирер. Бо чүүл тодаргай баштыңчыларга-даа, политиктиг партияларга-даа хамаарылгалыг.

Ол ышкаш мен чаңгыс партияның тергидели эки чүүлге чедир-бес дээрзинге чөпшээржер мен. Чүге дээрге чоннун сонуургалдарын, ооң иштинде биче партияларны деткип турарларның сонуургалдарын база хүндүлээр херек. Кол-ла чүүл, чоннун шилилгезин хүндүлээр херек! Бистиң республикага эртип турар соңгукдалар чонну бодунуң үзөл-туразы-биле чөрүлдежиринче албадаар чоруктуң кедизи чок дээрзин билер бис. Чон дөмей-ле бодунуң туразы-биле соңгуур болдур ийин.

Дмитрий Медведевтиң чон аразынга революсчу деп адай берген Айыткалын ам-даа четче угаап, түннелдерни үндүрери чугула.

Шолбан Чооду, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында «Чөптүг Россия» фракциязының удуртукчузу, социал политика болгаш кадыкшылга комитетиниң даргазының оралакчысы:

— Дмитрий Медведевтиң Федералдыг Чыышка Айыткалы кымны-даа тоомча чок арттырбаан деп бодаар мен. Моон мурнунда туруп көрбээн шийтирлиг болгаш тодаргай сорулгаларны салган кыйгырыг деп боду амы-хуумда санаар-дыр мен. Айыткалда айыткан чүүл бүрүзү бодамчалы-биле тургускан, оон авторунуң сорулгаларын, хүлээнген албандужаалынга харыысалгалыгын көргүзүп турар.

Ооң биче политиктиг партиялар дээш соңгуп, бодунуң хамааты туржун соңгукдаларга кээп илереткен чурт-тун беш миллион ден эргелиг хамаатыларының бир-ийи-даа болза төлээлери Күрүне Думазында турар уjurлуг дээни чөптүг. Чижээлээрге, Тываның 300 муң кижик санныг чурттакчылары дижики. Ол демги 5 миллион кижиниң аргажок эвээш кезин болур. Ынчалза-даа ол безин бүдүн республиканың чурттакчылары ышкажыл. Бүдүн республиканың чурттакчылары Күрүне Думазында төлээлик болуру барымдаа чок деп бе? Эрткен Күрүне Думазының соңгукдаларының үзүнде каш регионнарның мурнундан Тываның төлээзин соңгуп алыр дээш кандыг аргаларны билеп тып, шырбайып турган ийик бис?

Эң ылаңгыя муниципалдыг эрге-чагырганың удуртукчуларының харыысалгазын күштөлдүрер дээнин кончуг чөптүг деп санаар-дыр мен. Эрге-чагырга дээрге, чүгле ат-алдар астынып алгаш даргасыраары эвес-ле болгай. Ол дээрге, бир дугаарында улуг харыысалга-дыр.

Ынчалза-даа Федерация Чөвүлелиниң тургузуунга хамаарышкан саналдарынга хамаарыштыр дада-

галзаашкынар бар. Бир талазында чер-девискээр бүрүзү соңгукдалар таварыштыр бодунуң шылгаттыг төлээзин чорудары чөптүг болгу дег. Өске талазында, политиктиг деңгизи аар, республиканың сонуургалдарын чогумчалы-биле шийтирлеп шыдаар сенаторлар тус черлерден келген кижилерден дээр-даа чадавас. Чүге дээрге олар баштайгы дээрзинде чүвениң уjurун билип чадап, сүрээдеп, улус-биле таныжып алырынга хөй үе, күш үндүрер болгай. Ынчангаш бо айтырыгга хамаарыштыр амдыызында арай тодаргай туружум чок.

Президентиниң болгаш депутаттарның бүрүн эргелериниң хуусаазын узадыр дээнин деткир мен. Чүге дээрге, бирээде, эмин эрттир хөй санныг соңгукдалар хөй акша чарыгдалдыг. Ийиде, дөрт чыл дээрге аңгы-аңгы мергежилдерлиг, аңгы-аңгы адырларга ажылдап чораан кижилер хоойлужудулга ажылының уjur-утказын билип, арга-дуржулгалыг апарырга чедир үе негеттинер болгай. Түннелде езулуг беримчелиг ажыл шуудап эгелээрге, катап-ла соңгукдалар эгелээр.

Президентиниң ажылдаар хуусаазы эвээш дээрзин мурнунда Президент турган Путинниң чижээне көрдүс — ол Конституцияны өскерттирген ойталаан; а чон ону деткип, бодунуң эгелээшкннерин эчизинге чедирер сорулга-биле ооң эрге-хүлээлгелериниң хуусаазын узадырының дугайында саналдарны кирип турган болгай. Салдыгган сорулгаларны күүседирине четчир хире хуусаа айыткан турары чөптүг.

Президент Конституцияның 7 чүүлүнге даянып алгаш Россия дээрге социал күрүне-дир дээрзин дагыттап сагындырышсаан, чоннун социал магадылалдары күүсеттинген турары ылап дээрзин демдеглээн. Бо чүүл чамдык социал айтырыгларже чеже-даа акша-хөрөңги чарыгдаарга, дүвү чок доскаар-биле дөмей, кайнаар барганы билдинмей баар дээн туруштуг кижилерге сагындырыг-дыр деп үнелеп көөрү чөптүг.

Зинаида Ондар, Хоойлужудулга палатазының бюджет болгаш саң-хөө, кредит комитетиниң даргазының оралакчысы:

— Хынамчалыг, бүгү талаалыг деңгизгүрлеп тургаш тургускан бурунгаар көрүштүг Айыткал болду. Ында бир чугула черни күрүнениң идеологиязының кол өзгөн кижиниң чагай чоруу тургускан

дээн дугайында чүүл ээлеп турары мээң сеткилимге дыка таарышты. 1993 чылдың Конституциясында кижини күрүнениң дээди үнелели, ооң амыдыралы, ооң эргелери болгаш өңчүзү болурун доктааткан дугайында чүүлду Президентиниң демдеглээнин залга олурганнар адыш часкаашкыны-биле хүлээп

алган. Амгы амыр эвес үе чадазында күрүнениң талазындан кижиниң амыдыралыга хамаарышкан социал болгаш өске-даа хүлээлгелерин күүседир дугайын ол харыысалгалы-биле дыңнатты.

Президент Медведевтиң бистиң ниитилеливистиң эң аарышкылыг черлери болур коррупция, суд шийтирлин үндүреринге политиктиг азы кандыг-бир хууда сонуургалдар удуртулга болуп турарын, массалыг информация чепсектеринге кандыг-бир күштөргө таарымчалыг чүүлдерни таарымчалыг езу-биле чырыдып турары дээн ышкаш айтырыгларга доктаады. Бо чүүлдер-биле демиселди мен бодаарымга, шынап-ла, моон соңгаар аткаарлады болбас.

Айыткалда улуг кичээнгеини эрге-чагырга органның чоннун төлээлериниң ажылының шынарының болгаш деңгелиниң дугайында айтырыгларынче угландырганы чөптүг. Бо чүүл биске, депутаттарга, улуг харыысалга онаажып турарын дагыттап сагындырып турары артык эвес.

Президент делегейде, ооң иштинде чуртта чоруп турар экономиктиг кризистин салдары ам-даа төнчүзүнге чедир тиелеттинмээнин сагындырып демдеглээн.

Парламентте амгы үеде республиканың келир чылда болгаш 2011 чылга чедир бюджет-биле ажыл чоруп турарын барымдаага алыр болза, Дмитрий Медведевтиң болур-чогууру-биле кичээнгеини болгаш хынамчалыг болурун кыйгырганы кончуг үзүнде болганын демдеглээр чугула.

Антонида Тамба, Хоойлужудулга палатазының ниитилелдин айыыл чок чоруу болгаш коррупцияга удур демисел талазы-биле комитетиниң даргазы:

— Президент Медведевтиң

айыткалы ышкаш эрге-чагырга органның коррупцияга алысканы бистиң республикавыска база хамаарылгалыг дээрзи чугаа чок. Шынап-ла, боду бодунга суд, боду бодунга партия, боду бодунга парлакчы болгаш төнчүзүнде барып боду бодунга чон дээни чиге.

Президент массалыг информация чепсектеринге бодунуң ажылының дугайында чырыдышкыны ажылын чорудары партия, фракция бүрүзүң эргезинде дээрзин демдегледи. А бисте бо чүүл сагыттынып турар дээрзи чымчадыр чугаалаар болза, нарын болдур ийин. Депутаттарның ажылы аргалыг болза чон караанга шуут көзүлбес болза дээр чорук чажыт эвес. Ынчангаш мен бодаарымга, бистиң республикавыска Президентиниң бо Айыткалын удуртулга болдуруп алгаш кылыр ажыл хөй болуп турар. Ажылдың чогумчалыг болурунга Президентиниң Айыткалы идиг болур дээрзинге идегээр-дир мен.

Оон аңгыда, Президентиниң Айыткалында ажыл-чорудулганың кол угландышкынарны айтып турар, а тодаргай ажылды тус черлерге өске кым-даа эвес, бис бодувус чорудар уjurлуг бис. Айтырыгга хамаарыштыр бистиң комитетивис база сорулгалыг ажылды чорударын планнап турар.

Борис Шомбун, Хоойлужудулга палатазының Конституция, эрге-хоойлу болгаш тус чер эрге-чагыргаларының айтырыгларының талазы-биле комитетиниң даргазының оралакчысы:

— Мындыг шийтирлиг, чүгле бүдүрүкчүлүг эвес, а эрге-чагырга орган арының «аарыг» тала-лары-биле демиселди чорудар сорулгалыг Айыткал моон мурнунда

боор. Дыка тодаргай ажылды, тодаргай сорулгаларны салган-дыр. Бистиң Тывавыска демократияның принциптерин катап доктаадып тургускаш, камгалаары негетинип турар.

Төлээлекчилер органның талазындан хыналда ажылы турары чөптүг. Көпөөк бүрүзүң чарыгдалы хыналдага турар уjurлуг. Ооң чүгле өскээр чарыттынарынга хамаарыштыр эвес, а беримчелин, чарыгдалдарның чөптүүн хайгаарылга тудары чугула. Тус чер чарыгдаларыга хамаарыштыр база шак-ла ындыг. Төлээлекчилер органның муниципалитеттер удуртукчуларын ажылындан хостаарынга чедир эрге-хүлээлгелерни берип турары кончуг чөптүг. Чүге дээрге эвээш санныг чурттакчылыг муниципалитеттерде удуртукчулар боттарын долгандыр төрелдерин олуртуп алгаш, тоор чүвези чок олуруп турары кайы көвей. Чылыг олудун ышкынарындан сестип олурар болза олар хоойлу хажыдарын чайгаар шегледип олурар апары чадап чок.

Федерация Чөвүлелиниң кежигүннерин девискээлдериниң төлээлеринден тургузары чөптүг деп санаар мен. Бүдүн регионну төлээлеп турар кижик чоннун деткимчезин ылап алган турары чөптүг.

Демократияның сайзыралын магадылап турар суд, сөстүн хостуу дээн ышкаш угландышкынарның ажылдаар механизмнери шыңгыы дүрүмнерге чажырткан турар уjurлуг. Мен бодаарымга Президентиниң соңгукда эрткен соонда дораан тургусканы коррупция-биле демисел дугайында угландышкыны черле түннелдиг болур уjurлуг. Ынчалза-даа бо ниитилелдин эң аар хоочузу болганда, «эмнээшкн» амыр эвес болур дээрзи билдингир. Ооң түннелгирин чедип алыр дээш хөй күш үндүрүп ажылдаар апар. Мен бодаарымга сорулганың салдыгганын безин херии базым-дыр деп үнелеп көөр уjurлуг.

«Кадыкшыл» мурнады хөгжүдер национал төлөвилелди Каа-Хем кожуунда боттандырып турарында четпестерни чайладыры-биле Тыва Республиканың Чазаанга, Кадык камгалал яамызынга, республиканың мөөңнеп садар аптека баазына, Каа-Хем кожуун чагыргазына, кожуунун суму чагыргаларына тодаргай сүмелерни комитет хуралына хүлээп алган.

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны белеткээр.

(Төлөвилел).

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазында

«Кадыкшыл» төлөвилел - Каа-Хем кожуунда

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының Социал политика болгаш кадык камгалал талазы-биле комитетиниң (даргазы Зоя Сат) ээлчеглиг хуралында элээн каш хоойлу төлөвилелдерин чугаалашкан.

Эрткен айда комитет «Кадыкшыл» мурнады хөгжүдер национал төлөвилелди Каа-Хем кожуунда боттандырып турары» деп айты-

рылыг «төгерики столду» эрттирген турган. Ооң түннелин комитетиниң хуралында база чугаалашкан.

Каа-Хем кожууну республикада база бир улуг кожууннарның санынга кирип турар. Кожуунуң төп эмнелгези чеди салбырлыг. Ильинка суурда эмчи амбулаториязы ажылдап турар. Оон аңгыда кожуунуң чурттакчылыг суурларында тос фельдшер-акушер пункттары бар.

«Кадыкшыл» национал төлөвилелди боттандырып талазы-биле кожуун чагыргазы 6 доктаалды

үндүргөн, ол талазы-биле чамдык ажылдар чоруттунуп турар. Кадык камгалал яамызы биле кожуунуң чагыргазы тускай керээни чарган.

Четпестер хөй

«Кадыкшыл» мурнады хөгжүдер национал төлөвилелди кожуунда боттандырып талазы-биле четпестер хөй дээрзин комитет хуралында депутаттар демдеглээн.

Кожуунда эмнелге албан черлериниң материал-техниктиг баазы 90 хуу эргижирээд. Ол ышкаш кожуунда аптека четкилери сайзы-

раваан. Эм садып алыры-биле чон Сарыг-Сепче азы Кызыл хоорайже чоруп турар.

Муниципалдыг бюджетте фельдшер-акушер пункттарын болгаш эмчи амбулаториязын септээр ажылдарга саң-хөө көрдүмзэн. Суг-Бажы ФАП-та телефон харылзаазы чок. Ол ышкаш ФАП-тар автотранспорт-биле хандырылган эмчилер кожуун төвүнче боттарының акша-төгери-биле чоруп турар. Оон-даа өске четпестерни комитет хуралында демдеглээн.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республика талазы-биле Иштики херектер яамызының ажылдакчыларын шаңнаарының дугайында

Ажыл-албан хүлээлгезин үлегерлиг күүсеткени база иштики херектер органның ак сеткилдер ажылы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле:

Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның чанында Организастиг кем-херек үүлгедишкени-биле тулчушкун талазы-биле эргелелдин планнаашкын болгаш анализ организастаар бөлүүнүн инженери – **Александр Георгиевич Горевти;**

Кызыл кожуун талазы-биле иштики херектер килдизинин чанында ителге салбырының экономика адырынга кем-херек үүлгедишкенин ителгезинин талазы-биле бөлүүнүн улуг истекчизи **Надежда Максимовна Күжүгетти;**

Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның Штавының оперативтиг планнаашкын, онза байдалдар болгаш дежурный кезектеринин ажылдарын организастаар салбырының онза даалгалар талазы-биле улуг инспектору – **Марта Доржукаевна Монгушту;**

Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның чанында Ителге эргелелинин ителге кезээнин бандитизм болгаш организастиг кем-херек үүлгедикчилеринин бөлүктөрүнүн ажыл-чорудулгазын истээр талазы-биле улуг истекчизи – **Белек Сергеевич Динчитти;**

Чөөн-Хемчик кожуун талазы-биле иштики херектер килдизинин чанында ителге салбырының орук-транспорт болуушкуннарын болгаш өрттер истээр талазы-биле истекчизи – **Шолбана Дамбаевна Монгушту** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2008 чылдың ноябрь 10
№272.

Ажыл-албан хүлээлгезин үлегерлиг күүсеткени дээш база Россияның ИХЯ-ның Тускай сорулгалыг милиция отрядының тургустунганының 30 чыл байырлалы-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле:

Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның криминалдыг милициязының тускай сорулгалыг милиция отрядының дайынчы салбырының улуг опер төлээзи – **Орлан Көк-Кысович Домурну;**

халажылгада милицияның подполковниги

– **Леонид Михайлович Панычевти;**

Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның криминалдыг милициязының тускай сорулгалыг милиция отрядының тускай операциялар хандыраар салбырының начальниги – **Султан Чөвүрээвич Сатты** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2008 чылдың ноябрь 10
№273.

Корум-чурум быжыглаар болгаш хоойлу-дүрүм сагыыр херекке кириген үлүг-хуузу дээш база Россияның ИХЯ-ның Тускай сорулгалыг милиция отрядының тургустунганының 30 чыл байырлалы-биле Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажылы дээш» медалы-биле:

Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның криминалдыг милициязының тускай сорулгалыг милиция отрядының командири – **Шолбан-оол Сугеевич Чанзанны;**

Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның криминалдыг милициязының тускай сорулгалыг милиция отрядының дайынчы салбырының улуг опер төлээзи – **Буян Балдан-оолович Кара-Салды** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2008 чылдың ноябрь 10
№274.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты В.И.Леснякка тыпсырының дугайында

Корум-чурумну камгалаарында, кем-херек үүлгедиглери-биле демиселге база хөй-ниитинин айыыл чок чоруун хандыраарында ачы-хавыязы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республика талазы-биле иштики херектер сайыды – **Виктор Иванович Леснякка** тыпсыр.

Кызыл хоорай
2008 чылдың ноябрь 10
№275.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты С.С.Б. Монгуша тыпсырының дугайында

Республикага корум-чурумну болгаш

хоойлу-дүрүм сагылгазын быжыглаарында ачы-хавыязы база иштики херектер органның хөй чылдарда төлөптүг ажыл-албаны дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты иштики херектер органның хоочуну – **Сергей Сайин-**

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2007 чылдың ноябрь 12-де №200 Чарлыгына өскерилгелерни кириеринин дугайында

Тыва Республиканың «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының эрге-байдалының дугайында» Конституция хоойлузунун 7-ги чүүлүнүн дөрткү кезээн удуртулга болдурга, **доктаадырым болза:**

1. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2007 чылдың ноябрь 12-де «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияның дугайында» №200 Чарлыгына («Тувинская правда», 2007, ноябрь 29, 2008, август 5, «Шын», 2007, ноябрь 15) дараазында өскерилгелерни кириер:

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2008 чылдың ноябрь 12-де №278 Чарлыгына КАПСЫРЫЛГА «Тыва Республиканың Чазаның Даргазының чанында Күрүне шаңналдарының талазы-биле комиссияның СОСТАВЫ

Шолбан Чыргал-оолович Монгуш — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузунун оралакчызы, даргазы;

Аяна Алексеевна Бады — Тыва Республиканың Чазаның Аппарадының удуртукчузунун бирги оралакчызы, даргазының оралакчызы;

Чайзат Маадыр-ооловна Куулар — Тыва Республиканың Чазаның Даргазының күрүне албанының болгаш кадрлар политиказының эргелелин күрүне шаңналдарының килдизинин начальниги, секретары;

Наталья Степановна Германова — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээкчилер палатазының даргазының оралакчызы (дугуржулга-биле);

Тамара Оюновна Запорожец — Тус чер улутпүрүнүн болгаш коммунал-чуртталга бүдүрүлгелеринин ажылчыннарының хөй-ниити профессионал эвилелин Тывада девискээр организациязының даргазы (дугуржулга-биле);

Раиса Борисовна Күжүгет — Тыва

Белекович Монгушка тыпсыр.

Кызыл хоорай
2008 чылдың ноябрь 10
№276.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

дүрүмнүн 9-ку пунктузунда «үштүн ийи-зи» дээн сөстөрни «чартык кезии» деп сөстөр-биле солугу;

комиссияның составында, ону чаа эдилге-биле бижээш, өскерилгелерни капсырылга езугаар кириер.

2. Бо Чарлык ону албан езузу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Кызыл хоорай
2008 чылдың ноябрь 12
№278.

Республиканың Херээженнер эвилелин даргазы (дугуржулга-биле);

Алдын-Кыс Донгаковна Куулар — «Чаңгыс демниг Россия» БПП-нин ТДС-тин күүсекчи комитетинин удуртукчузунун оралакчызы — килдис даргазы (дугуржулга-биле);

Мерген Михайлович Кызыл-оол — Ак-Довурак хоорайның чагыргазының даргазы (дугуржулга-биле);

Уран-кыс Сергеевна Ондар — Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыдының оралакчызы;

Мария Ивановна Оюн — Дайынның күш-ажылдың, чепсектиг күштерин болгаш эрге-хоойлу органның хоочуннарының (пензионерлеринин) Бүгү-россияның хөй-ниити организациязының Тывада девискээр салбырының секретары (дугуржулга-биле);

Семис Давааевна Оюн — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады (дугуржулга-биле);

Додо Хирлиг-оолович Ховалыг — Кызыл кожуунун баштыгы (дугуржулга-биле).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Москада Бүрүн эргелиг төлээ черинин Дүрүмүгө өскерилгелерни кириеринин дугайында

2008 чылдың июнь 11 № 363 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2008 чылдың июнь 9-та № 94 Чарлыгын күүседире-биле Тыва Республиканың Чазаның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың октябрь 31-де «Тыва Республиканың Москва хоорайда Бүрүн эргелиг төлээ черинин дугайында Дүрүмү бадылаарының дугайында» № 976 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Москва хоорайда Бүрүн эргелиг төлээ черинин дугайында Дүрүмнүн 1.1 пунктуга өскерилгени дараазында редакция-биле кириер:

«1.1. Тыва Республиканың Москва хоорайда Бүрүн эргелиг төлээ чери (моон ыңай

– Тыва Республиканың төлээ чери дээр) Тыва Республиканың Чазаның Даргазының болгаш Тыва Республиканың Чазаның даалгазы-биле Тыва Республиканың сонугралдарын Москва хоорайда төлээлеп, Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга күүседикчи органның Россия Федерациязының күрүне эрге-чагырга органны-биле кады ажылдажылгазын болгаш адырлар аразының дүүштүрүлгезин боттандырып турар Тыва Республиканың күрүне органы болур.».

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

Тыва Республиканың Улетпүр болгаш энергетика яамызының дугайында Дүрүмгө өскерилгелер кириеринин дугайында

2008 чылдың июнь 11 № 364 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның бүрүн эргелерин сайзыраңгайжыдар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың май 14-те № 594 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Улетпүр болгаш энергетика яамызының дугайында Дүрүмгө дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1 пунктунун ийиги абзазында «болгаш улусчу-уран чүүлдүн ус-тывыш бүдүрүлгелери» ап кааптар;

2) 6 пунктуну дараазында уткалыг 6.46 иштики пункт-биле немээр:

«6.46. күрүне чагыгларын көрдүнген чурум-биле кириер болгаш Яамының хергелдеринге ачы-дуза чедирер ажылдарны күүседиринге барааннар чедирелгезинге күрүне керээлерин чарар»;

3) 11 пунктуда:

«10.2» деп санны «11.2» деп сан-биле солугу; пункт иштинде 11.3 пунктуда «болгаш ведомствога хамааржыр организациялары» дээн сөстөрүн ап кааптар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы С.ТЕН.

Тыва Республиканың Күрүнениң чуртталга инспекциязының албанының дугайында Дүрүмгө өскерилгелер кириеринин дугайында

2008 чылдың июнь 26 № 406 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органның бүрүн эргелерин сайзыраңгайжыдар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазаның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазаның 2007 чылдың декабрь 17-де № 1067 доктаалы-биле бадылаан Тыва Республиканың Күрүнениң чуртталга инспекциязының албанының дугайында Дүрүмнүн 6 пунктузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

бешки абзацты дараазында уткалыг сөзүглел-биле немээр:

Иштики херектер органның Тыва Республиканың бюджет акша-хөреңгизинин күсели-биле тудуп турар чамдык ажылдакчыларынга төлевирлерни боттандыраарының Чурумунга өскерилгелер кириеринин дугайында

2008 чылдың июнь 26 № 413 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Чазаның **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың Чазаның 2008 чылдың март 4-те № 103 доктаалы-биле бадылаан иштики херектер органның чамдык ажылдакчыларынга төлевирлер чорударының Чурумунун 4 пунктузун дараазында редакция-биле кириер:

«4. Ажылдакчыларның школа назылыг уругларынга путевкалар өртээниң төлеви-

ринин талазы-биле социал магадылалдың хандырылгазына чарыгдалдарның акшалан-дырышкынын ол сорулгага федералдыг бюджеттен берип турар бюджеттер аразының трансферттеринин күсели-биле боттандыраар.».

2. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының бирги оралакчызы Ш.ИРГИТ.

1981-1990 чылдарда төрүттүнген хамаатыларны 2008 чылдың октябрь-декабрьда шериг албанынче келдиртир дугайында

2008 чылдың октябрь 6 №583 Кызыл хоорай

«Шериг хүлээлге болгаш шериг албанының дугайында» 1998 чылдың март 28-те

№53-ФХ Федералдык хоойлу күүседире-биле болгаш 1981-1990 чылдарда төрүттүнген

хамаатыларны 2008 чылдың октябрь-декабрьда шериг албанынче келдиртирин организастыг белеткээр болгаш эрттирер сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Шеригге келдиртиринден хостаткан эргези чок азы хуусаазын соңгаарлаткан 1981-1990 чылдарда төрүттүнген хамаатыларны 2008 чылдың октябрь-декабрьда шериг албанынче келдиришкенин чорудар.

2. Бадылаар:

— Тыва Республиканың келдиришкин комиссиязынын кол болгаш курлавыр составын (№1 капсырылга) езугаар;

— Тыва Республиканың муниципалдыг районнарының болгаш хоорайлар округтарының шериг келдиришкин комиссияларының даргаларының кол болгаш курлавыр составын (№2 капсырылга) езугаар.

3. Республиканың чыылда пунктузу чок болганы-биле холбаштыр хамаатыларны шериг албанынче келдиртирин Кызыл хоорайның шериг комиссариатының баазасынга эрттирер.

4. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызынга:

— эргежок чугула эмнер, медицина дериг-херекселдери-биле көжүп чоруур рентген кабинетин, шериг албанынче келдиртир хамаатыларның эмчи шынзылгаларын хандыраар дериг-херекселдерин болгаш эт-хөреңгини хандыраар;

— Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының эмнелге албан черлеринин даңзызын тодарадыр болгаш шериг албаны эрттирер чоруур ужурулг эртерлерге эргежок чугула оруннарның санын тускайлап бээр, ону Тыва Республиканың Шериг комиссариатынга кириер;

— Тыва Республиканың чыылда пунктузунга көжүп чоруур рентген тургузуун, эмчи-тускай эртемниглерни, ВИЧ болгаш РВ ханын алыр лаборантыларны тускайлап бээр.

5. Хамаатыларны шериг албанынче келдиришкин үезинде Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынга сумелээр:

— Тыва Республиканың муниципалдыг кожууннарының болгаш хоорайлар округтарының шериг комиссариаттары-биле дугурушкаш, Тыва Республиканың чыылда пунктузунче Тыва Республиканың шериг комиссариаттарының келдиришкин пунктуларындан хамаатыларны организастыг чорударын хандыраар сорулга-биле шагдааның нарядтарын тускайлап бээр;

— Чепсектиг Күштериниң кезектерин чет-челээри-биле аныак хамаатыларны шеригге чорудуп турар үеде Тыва Республиканың чыылда пунктузунга дүн-хүн чок дежурныйлаар шагдааны тургузар;

— шериг албанынче келдиришкенин болгаш шериг учедундан ойталаар хамаатыларны күштүг хоойлужудулгада айыткан хемчеглерни алыр;

— тургустунган чурум езугаар хемчег-

лерни эрттирер болгаш шеригге келдиртиркеннерин салааларын базып бүрүткээр учет документилерин тургузар тускай эртемниглерни тускайлап бээр;

6. Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы хамаатыларны шериг албанынче келдиртип турар үеде:

— Тыва Республиканың чыылда пунктузунга агитаторларны тускайлап бээр;

— хамаатыларны шериг албанынче келдиртип турар үеде чыылда пунктузунга кижизидилге болгаш культура-массалыг ажылдарның хемчеглеринин планын боттандыраарыга дузаны көргүзөр;

— Тыва Республиканың муниципалдыг кожууннар болгаш хоорайлар округтарының чагыргаларының удуртукчуларының, Тыва Республиканың муниципалдыг тургузуларының келдиришкин комиссияларының даргаларының, шериг албанынче келдирер хамаатыларның эмчи херечилелдерин кылыр эмчи специалистериниң киржилгези-биле учет-келдирилге талазы-биле ийи хүн хуусаалыг чыылданы эрттиреринге 2008 чылдың октябрь 9-10-да С.Пюрбю аттыг республиканың Улусчу чогаадылга төвүнүн көрүкчүлөр болгаш биче залдарын бээр;

— артистерин, бот-тывынгыр уран чүүл коллективтериниң, Ада-чурттуң Улуг дайынының, Чепсектиг Күштериниң хоочуннарының, интернационалчы дайынчыларның, шеригге келдиртип турарларның ада-иелериниң концерттерин организастаар;

7. Тыва Республиканың Эртем, өөредилге болгаш аныктар политиказының яамызы хамаатыларны шериг албанынче келдиртип турар үеде:

— Тыва Республиканың шериг комиссариаты, Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы-биле кады 2008 чылдың ноябрьның ийи дугаар чартында шеригге баарлар Хүнүн эрттирериниң план-сценарийин ажылдап кылыр;

— шеригге баарлар Хүнүнде Кызыл хоорайның Арат шөлүнден Чепсектиг Күштер кезектерин четчелээр шериг албаны эрттирер аныктарның байырлыг үдээшкенин организастаар.

8. «Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы, Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы (дугуржулга езугаар), Тыва Республиканың Культура болгаш информация политиказының яамызы, Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызы бо доктаалдың күүселдезинин дугайында отчетту Тыва Республиканың Чазааның Даргазынга кириер.

9. Бо доктаалды «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга парлаар.

10. Бо доктаалдың күүселдезин хынаарын Тыва Республиканың Чазааның Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың октябрь 6-да №583 доктаалынга капсырылга №1

Тыва Республиканың келдиришкин республика комиссиязының кол болгаш курлавыр составы

Шолбан Валерьевич Кара-оол—Тыва Республиканың Чазааның Даргазы, даргазы; Сергей Васильевич Тарулин—Тыва Республиканың шериг комиссариаты, дарганың оралакчызы (дугуржулга езугаар);

Виктория Викторовна Музалева—Тыва Республиканың Шериг комиссариатының шериг-эмчи комиссиязының фельдшери, секретары (дугуржулга езугаар).

Комиссияның кежигүннери: Александр Доткан-оолович Ооржак—Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды;

Вячеслав Октябрьович Донгак—Тыва Республиканың культура болгаш информация политиказының сайыды;

Виктор Иванович Лесняк—Тыва Республиканың иштики херектер сайыды (дугуржулга езугаар);

Петр Александрович Морозов—Тыва Республиканың өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының сайыды;

Юрий Валерьевич Кара-оол—Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады (дугуржулга езугаар);

Александр Сюр-оолович Ондар—Тыва Республиканың Чазааның Даргазының

чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук чөвүлелиниң секретариатының удуртукчу-оралакчызы;

Виталий Сергеевич Чаж-оол—Тыва Республиканың Чурттагы чонну ажылга тургузар күрүне албанының агентилелиниң директору;

Нелли Александровна Седип—Тыва Республиканың Шериг комиссариатының шериг-эмчи комиссиязының кезер эмчизи (дугуржулга езугаар);

Виктор Викторович Воверис—Тыва Республиканың Шериг комиссариатының шериг-эмчи комиссиязының терапевти (дугуржулга езугаар);

Ольга Дмитриевна Дүмен-Байыр—Тыва Республиканың Шериг комиссариатының шериг-эмчи комиссиязының окулизи (дугуржулга езугаар);

Галина Ивановна Осипова—Тыва Республиканың Шериг комиссариатының шериг-эмчи комиссиязының невропатологу (дугуржулга езугаар);

Ольга Валерьевна Скиданова—Тыва Республиканың Шериг комиссариатының шериг-эмчи комиссиязының лор эмчизи (дугуржулга езугаар);

Надежда Викторовна Долганова—

республиканың психиатрия эмнелгезинин психиатры;

Наталья Петровна Деринг—Тыва Республиканың Шериг комиссариатының шериг-эмчи комиссиязының стоматологу (дугуржулга езугаар);

Олег Борисович Литовченко—Тыва Рес-

публиканың Шериг комиссариатының шериг-эмчи комиссиязының дерматовенерологу (дугуржулга езугаар);

Ульяна Хүлер-ооловна Нурсат—Тыва Республиканың Шериг комиссариатының чанында төрелдер комитетинин даргазы (дугуржулга езугаар).

Тыва Республиканың келдиришкин комиссиязының курлавыр СОСТАВЫ

Анатолий Партизанович Дамба-Хуурак—Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызы, даргазы;

Александр Геннадьевич Машинский—Тыва Республиканың Шериг комиссариатының 2 килдистиң начальнигиниң түр хүлээлгезин күүседип турар, дарганың оралакчызы (дугуржулга езугаар);

Анченмаа Анай-ооловна Ондар—Тыва Республиканың Шериг комиссариатының шериг-эмчи комиссиязының эмчи сестразы, секретары (дугуржулга езугаар).

Комиссияның кежигүннери:

Мерген Чылбаевич Ооржак—Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелдин директору;

Владимир Эникпенович Байкара—Тыва Республиканың иштики херектер сайыдының оралакчызы (дугуржулга езугаар);

Владимир Очур-оолович Ондар—Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныктар политиказының яамызының эргелел начальниги;

Урана Алдын-ооловна Кюрю—Тыва Республиканың Чурттагы чонну ажылга

тургузар күрүне албанының агентилелиниң директорунун оралакчызы;

Анатолий Константинович Югай—республиканың №1 эмнелгезинин хирург эмчизи;

Галина Николаевна Корж—республиканың №1 эмнелгезинин терапевт эмчизи; Ираида Сааяевна Майнакова—хоорайның №1 поликлиниказының невропатолог эмчизи (дугуржулга езугаар);

Светлана Вениаминовна Комарицина—республиканың №1 эмнелгезинин лор эмчизи;

Елена Ивановна Глушенко—республиканың стоматология поликлиниказының стоматологу;

Елена Сергеевна Зырянова—республиканың кеш-шээр арыглар диспансеринин дерматовенеролог эмчизи;

Андрей Ондарович Кан-оол—республиканың психиатрия диспансеринин психиатр эмчизи;

Елизавета Эртинева Монгуш—республиканың №1 эмнелгезинин окулист эмчизи.

Тыва Республиканың Чазааның 2008 чылдың октябрь 6-да №583 доктаалынга капсырылга №2

Тыва Республиканың муниципалдыг районнар болгаш хоорайлар округтарының келдиришкин комиссияларының даргаларының кол болгаш курлавыр составы

Кожууннар аттары	Фамилиязы, ады, адазының ады
Кол состав	
Бай-Тайга	чагырга даргазы Михаил Сентябровиц Монгуш (дугуржулга езугаар);
Барыын-Хемчик	чагырга даргазы Иван Сааяевич Идам-Сюрюн (дугуржулга езугаар);
Чөөн-Хемчик	чагырга даргазы Анатолий Начын-оолович Тюлюш (дугуржулга езугаар);
Каа-Хем	чагырга даргазы Александр Васильевич Шелехов (дугуржулга езугаар);
Кызыл	чагырга даргазы Сергей Конзан-оолович Ондар (дугуржулга езугаар);
Мөңгүн-Тайга	чагырга даргазы Алексей Ооржаквич Очур-оол (дугуржулга езугаар);
Өвүр	чагырга даргазы Александр Санчат-оолович Куулар (дугуржулга езугаар);
Бии-Хем	чагырга даргазы Сергей Мөнгеевич Оюн (дугуржулга езугаар);
Сүт-Хөл	чагырга даргазы Макал Бавукович Донгак (дугуржулга езугаар);
Танды	чагырга даргазы Сергей Чорбаевич Ондар (дугуржулга езугаар);
Тес-Хем	чагырга даргазы Владимир Соянович Орус-оол (дугуржулга езугаар);
Тожу	чагырга даргазы Аяс Чаш-оолович Айыр-Санаа (дугуржулга езугаар);
Тере-Хөл	чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Экер-оол Маринович Манчын (дугуржулга езугаар);
Улуг-Хем	чагырга даргазы Илья Опакович Сендин (дугуржулга езугаар);
Эрзин	чагырга даргазы Баир Алексеевич Дамдын (дугуржулга езугаар);
Чаа-Хөл	чагырга даргазы Диинмей Каадыр-оолович Балбан-оол (дугуржулга езугаар);
Чеди-Хөл	чагырга даргазының хүлээлгезин күүседип турар Саяна Майлоловна Ховалыг (дугуржулга езугаар);
Кызыл хоорай	Кызыл хоорайның мэри Владислав Товарищтайович Ховалыг (дугуржулга езугаар);
Ак-Довурак хоорай	чагырга даргазы Мерген Михайлович Кызыл-оол (дугуржулга езугаар).
Курлавыр состав	
Бай-Тайга	чагырга даргазының оралакчызы Мерген Кууларович Торуш (дугуржулга езугаар);
Барыын-Хемчик	чагырга даргазының оралакчызы Василий Клинович Күжүгет (дугуржулга езугаар);
Чөөн-Хемчик	чагырга даргазының оралакчызы Чимис Шириновна Монгуш (дугуржулга езугаар);
Каа-Хем	чагырга даргазының оралакчызы Владимир Григорьевич Мурыгин (дугуржулга езугаар);
Кызыл	чагырга даргазының оралакчызы Мария Афанасьевна Буурулдай (дугуржулга езугаар);
Мөңгүн-Тайга	чагырга даргазының оралакчызы Александр Николаевич Донгак (дугуржулга езугаар);
Өвүр	чагырга даргазының оралакчызы Артур Доржуевич Донгак (дугуржулга езугаар);
Бии-Хем	чагырга даргазының оралакчызы Александр Николаевич Донгак (дугуржулга езугаар);
Сүт-Хөл	чагырга даргазының оралакчызы Кирилл Санчаевич Ооржак (дугуржулга езугаар);
Танды	чагырга даргазының оралакчызы Михаил Май-оолович Ондар (дугуржулга езугаар);
Тес-Хем	чагырга даргазының оралакчызы Чейнеш Урнзаевна Каржал (дугуржулга езугаар);
Тожу	чагырга даргазының оралакчызы Александр Алексеевич Дронин (дугуржулга езугаар);
Улуг-Хем	чагырга даргазының оралакчызы Раиса Түлүшовна Ондар (дугуржулга езугаар);
Эрзин	чагырга даргазының оралакчызы Андриан Ширинович Лойгу (дугуржулга езугаар);
Чеди-Хөл	чагырга даргазының оралакчызы Александр Анатольевич Капошин (дугуржулга езугаар);
Кызыл хоорай	мэриниң оралакчызы Игорь Валерьевич Мельниченко (дугуржулга езугаар);
Ак-Довурак хоорай	чагырга даргазының оралакчызы Владимир Викторович Еромаев (дугуржулга езугаар).

САЛГАЛДАРЫ ДӨЗЕП АРТКАН...

(Тончүзү. Эгези 1-ги арында).

Бөгүн торгалыгжылар – дус-дагжылар алдарлыг өгбелеринге чоргаарланып, оларның чырык адын камны-биле эдилеп чоруур. Суурда көдээ библиотеканы артист, чогаалчы чаңгыс чер-чурттуу Владимир Серен-оолдун ады-биле адаан. Торгалыг ортумак школа-зында литература музейиниң ады республикада шагда-ла алдаржаан. Дус-дагжылар өгбелерин дөзөп салгап, оларның изеп каан оруу-биле чоруп оорлар. Тываның Улустун хөмөйжизи Герман Куулар, Тываның Арзылаң мөгези Чимит Куулар, алышкылар Ким биле Салим Седен-оолдар, аныяк ыраажы Мерген Куулар болгаш салым-чаянныг өг-бүлө Чымбалактар алдарлыг өгбелериниң ажил-хөргүн уламчылап, төрөз сууру Торгалыгны, төрөз кожууну Өвүрнү алдаржыдып чоруурлар.

Чаңгыс чер-чурттугларының бөгүнгү ажил-амыдыралы-биле Дус-Даг суму чагыргазының даргазының оралакчызы Валерий Минчей-оолович Тюлюш мынчаар таныштырды.

— Суму-вуста ниитизи-биле 1100 кижичурттап турар. Күрүнениң ийи унитарлыг бүдүрүлгези бар. Хөй ажил-агылыг «Торгалыг» КУБ 7600 ажыг шээр малдыг. «Дус-Даг» КУБ оон мурнунда «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайынга хамааржып турган болза, 2001 чылдан бээр бот-тускайлаң бүдүрүлгө апарып, багай эвес ажилдап турган. Акшаландырышкында бергедээшкннерден болгаш техника, дериг-херекселдерниң эргижирээнинден бүдүрүлгө ажилын ара соксаткан.

Клуб, школа, ийи уруглар сады, почта, участок эмнелгези, библиотека ажилдап турар. Радио чок, тыва телевидениени база көрбейн турар бис, чүгле «Шын» солундан Тывада чүү болуп турарын билип ап оор мындыг улус бис. Спутник-биле харылзааны тургускан, арай шуудавайн тур, 8 деп сан үнмейн турар, ынчангаш ону кылыры-биле Красноярскиден специалистер чалаан, оларның кээрин манап тур бис.

Ажыл чок 145 кижичур. Оларны сезоннуг ажилдарже хаара тудуп турар бис. 14 хардан өрү назылыгларны хөй-ниити ажилынче хаара тудуп, улуг назылыгларга ачы-дузанын көргүзүп, деткимче ажилдары кылырыныче эвилелдеп турар бис. Бо бүгүнүн түннелинде суурувуста корум-чурумунун байдалы эки. Организациялар аайы-биле улусчу дружинниктер милицияның участок инспектору Эрес Кара-оолович Донгактын удуртулгазы-биле де-журныйлаашкынны доктаамал чорудуп турар. Участок инспектору машина-биле хандырылган. Дүвүрелди болдуруп турар чаңгыс айтырыг – мал оору. Маңаа хамаарышкан херектер ажык хевээр артып турары хомуданчыг. Оон бир чылдагааны – малын чидирген улус дораан кээп участок инспекторунга демдегледип, билдиринишкн кири-бизинде. Боттары дилээш, тып чадап кааш, үе эрткенде ам кээп билдиришкн бижип алган кээр. Кызыгааржылар-биле база харылзаалыг ажилдап турар бис.

«Торгалыг» КУБ 29860 шээр малдыг, 1345 бода малдыг, 354 чылгы малдыг, 38 хаан, 28 сарлыктыг. «Муңчулар клубу» тургустунган, оон кижигүннери немежип турар.

Шагдан бээр чогаалчыларыбыс С.А.Сарыг-оол, В.Ш.Көк-оол, Э.Л.Донгак, В.С.Серен-оол, Кызыл-оол Санчы, Кызыл-оол Түлүш, Деспил-оол Санчы, Биче Монгуш оларга чоргаарланыр бис. Оон аңгыда эңне хүндүткелдиг кижилеривис — хоочун малчыннар. Ол дээрже Алдын-Херел Донгаквич Санчы,

Наксыл Кыргысович Керттик-оол, Кара-оол Кыргысович Кончукпан, Ортун-оол Белекович Куулар, Борис Белекович Куулар, Седен-оол Оскалович Монгуш, Таан-оол Саянович Сандан, Анатолий Биче-оолович Донгак олар-дыр. Олар автомашинадан эгелээш, орден-хавыяга чедир шаңнал-макталды эмгежотку чаалап ап келген мурнакчыларыбыс-тыр.

Чаңгыс чер-чурттуг чогаалчыларыбыстың юбилейлерин улуг байырлап кылдыр эрттирип чаңчыккан бис. В.Ш.Көк-оолдун, Э.Л.Донгактын, Н.Ш.Кууларның юбилейлерин эрттирдивис. Ам улуг чогаалчыбыс С.А.Сарыг-оолдун 100 харын демдегледип турарыбыс бо. Оон ачазын Шумураш, авазын Миндирмаа дээр чораан. Кады төрөзнери 8 кижичур. Ажызы Дадар-оол Агбаанович сугга ол бо-ла кээр турганын көргөн мен, ынчан бичи өөреникчи оолчугаш турган үе чүве. Тайгатаксыл кезиинге дыка ынак чогаалчы чораан, улуг өт дугайында хөй-ле тайылбырлап турганын сактыр-дыр мен. Кады төрөз кыс дунмазының огу Сүрүн Далай суурнун эмнелгезинде ажилдап турар. Огу Томи база бистин суурга чурттап чораан. «Чоза хемим» деп шүлүүнге Томи аялга чогаадып каан. Ол чараш ырыны чонувус ырлажып турар. «Хорлуу кадайның», «Аңгыр-оолдун тоожузу» маадырларының салгалдары аравыста ам-даа чурттап чоруур – дээш, Валерий Минчей-оолович бисти Торгалыг ортумак школа-зының литература музейинче чалады.

Школа директору Виталий Александрович Семис-оол, литература музейиниң эргелекчизи Светлана Очут-ооловна Седен-оол Кызылдан болгаш Өвүрнүн суур-сумуларындан келген аалчыларны уткуп турлар. Музейни сонуургап, чаа немешкен экспонаттарны, фоточуруктарны магадап көрүп шаг болдувус. Башкыларның башкызы Мария Андреевна Хадаханэ бо музейде чураш аскан чогаалчыларның портреттерин улуг өөрүшкү-биле магадап көрүп, үр-ле карак салбайн турду. РФ-тин Өөредилге яамызының бо музейге «Школа музейи» деп атты тывыскан херечилелин көрдүвүс. Хөй чылдарда истелге-шинчилелдин хөй-ниити ажилдарына ажыктыг ажилы дээш, солун экспозициялары болгаш кижизидилгеге чедишкннери дээш, «Школа музейи» атты тывыскан болду. Музейге келген аалчылар холунун үжүн арттырып, демдегледер кылып турар кыдыраашта кымнарның аттарын чок дээр! Композитор Б.Х.Чүлдүм-Сүрүн, чогаалчы Вл.Серен-оол, Тываның Улустун артизи, РФ-тин алдарлыг артизи Х.Ө.Ширин-оол дээш, өскелер-даа. Республиканың кожуун бүрүзүнден башкылар, өөреникчилер бо музейни сонуургап кээп көргөш, магадаан сеткилин чылыг-чымчак сөстөр-биле илереди каан.

Музейге болган байырлыг учуражылгага Торгалыг ортумак школа-зының пионер дружиназының 7 «б» класының «Салгалчылар» отряды чыылганнарга байыр чедирип, төрөз чериниң, өгбелери чогаалчыларның дугайында солун литературлуг композицияны бараалгатты. Кызыл галстуктарын багланьпкан, кызыл пилоткаларлыг пионерлерни көөргө, чаражын! Барабан, горнунун үңү байырлапды улам каастады. Школада «Найырал»

уруглар организациязының удурткучузу, улуг вожатый Айлаң Дасооловна Осурбай уругларның рапортун хүлээп алды. Пионерлерниң солун программалыг концертти-гежин сонуургап көрдүвүс.

М.А.Хадаханэ пионерлерге байыр чедиргеш, улаштыр чугаалады:

— Улуг чогаалчы Сарыг-оол башкының төрөз черинге чедип кээрге, дыка өөрүнчүг-дүр. Бо черге дыка-ла хөй чогаалчылар төртүтүнгөн. Келир үеде чогаалчыларның өзеринге бо черниң хөргүнү кончуг-ла таарымчалыг турган хире. С.А.Сарыг-оол башкыдан мен 25 хар бичи мен. Ынчалза-даа 30 чыл иштинде оон-биле кады ажилдап, эдержир аас-кежиктиг болган мен. Чүгле Тыва иштинге эвес, а Москвадан бээр кады сургакчылап чордувус. Москва чогаалчыларының ону кайы хире үнелеп, хүндүлээрин караан-биле көргөн мен. Тываларга Сарыг-оол башкы дээрже, Пушкин биле Некрасовтун каттыжышканы-дыр. Тыва литерату-

кожуун чергелиг улуг мөөрейни чарлаан. Аңаа кожууннун бүгү сумулары тускай команда-ларны тургузуп алгаш, чогаал талазы-биле күжүн шенежир дээш чедип келген.

Дүште 2 шак ажып турда, С.А.Сарыг-оолдун 100 харлаанынга тураскааткан мөөрей клубка эгелээш, 4 харлыг бичи чаштардан эгелээш, 75 харлыг хоочуннарга чедир хөй-ле кижичур мөөрейге киришкенин демдеглевес аргажок. Эң эгезинден-не эскерген чүүлүм мындыг: кайы-бир күүседикчи сценага үнүп келгеш, шүлүглелди азы калбак чогаалды шээжи-биле чугаалап тура, уттултар орта, залда орган көрүкчүлөр барык хор-биле чыгыы дараазында одуругну улай адап берип оор де. Чүгле хөйге билдингир чогаалдарын эвес, бо кижиниң шээжи-биле сагынмазы чогаалдарны көрүкчүлөр билир, күүседикчи-биле деңге иштинде чугаалап олураарын дыңнааш, магададым. Ынак чогаалчызын — улуг өгбө чогаалчызын мага ханып

С.А.Сарыг-оолдун салгалдары.

рага ынак болунар, сагыш-сеткилер байлак болур. Сагыш-сеткилдин хөөн кирикчилери чогаалчылар-ла болгай, ынчангаш чогаалчыларны номчуп чорунар, уруглар — дээш, Мария Андреевна музейге чогаалчының фото-чуруктарын болгаш номнарны белек берди.

Чогаалчылар Николай Куулар, Эдуард Мижит С.А.Сарыг-оолдун 100 харлаанынга тураскааткан байырлаче чалааны дээш дус-дагжыларга өөрүп четтиргенин илере-тишаан, уругларга чагыс-сөзүн берип, С.А.Сарыг-оолдун «Аңгыр-оолдун тоожузу» деп чогаалының чаа парлаан номнарын белек кылдыр берди.

Чогаалчының төрөлдери — салгалдары керни Чечена Дадар-оол, чээннери Мерген Кыргыс, Джора Донгак, Сүрүн Далай, Шолбан, Амыр-оол Дадар-оолдар, чээнни уруг Чечена Дырты-ооловна Дадар-оол олар өгбезиниң дугайында чылыг сактышкыннарны чыылганнар-биле үлежип, боттарының ажил-амыдыралы-биле таныштырган. Олар Кызыл хоорайда ажилдап-чурттап чоруур, чогаалчы болган кижичур аразында чок-даа бол, номчурунга ынак кижилер болду. «Бистиң ажы-төлдеривистен чогаалчы чечен-мерген өгбөзүн дөзөз кижилер» үнүп кээр чадавас» дээн идегелин илереди чугаалап турдулар.

Степан Агбаанович Сарыг-оолдун 100 харлаанынга тураскааткан чогаал айын Өвүр кожуунга чарлаан турган. Ай дургунда янзы-бүрү номчулга кежээлерин, конференцияларны, диспуттарны, литературлуг викториналарны, мөөрейлерни эрттирип келгениниң соонда, оон түннелин үндүрери-биле чогаалчының өскөн-төрөз сурунга

номчуп, шээжилеп чорурунун бадыйкалы ол ышкажыл.

Суму чагырга даргаларының аразында викторина болуп турда база ындыг чорду. Кайы-бир суму чагыргазының даргазы айтырыын ыткыр кылдыр номчааш, харыылаар дээш боданы бээр аразында, көрүкчүлөр ону мурнай харыылап оор!

Сарыг-Хөл сумузу концерт үндүрүп эгелээринин мурнунда, ында школада орус дыл башкызы Маргарита Шойдак бодунун башкызы Мария Андреевна Хадаханэге болгаш Улустун чогаалчызы Степан Сарыг-оолга тураскааткан шүлүктөрүн номчуду. Орус дылга бодунун чогааткан шүлүктөрүн номчуушаан, башкызынга ол ак хадакты, аяк долу ак сүттү хүндүткел-биле сөңгеди.

— Маргарита бистиң эң шыырак студентилеривистиң бирээзи кижичур. 2-3 ажы-төлүн эдиртип алган, эңкемненерин дужаап чоруп турду, дыка-ла кызымак болгаш идепкей-кижи-ле болгай, оон ол аажы-чаңы хевээр артып калганы өөрүнчүг-дүр — деп, башкы студентизин мактап орду.

Мөөрей уламчылап турар аразында кезек улус Кара-Туругну барып көөр дээш халдып чоруптувус. Мөөрейге кирип келген сагышкылар бир дугаарында сценага үнүп келгеш, хостуг үезин аңгыгеп, эртемденнер, чогаалчылар, журналистер-биле кады чорупкан. Бедик туругнун кырынче өөш тынып чорааш, бистер улуг улус арай боорда үнүп келдивис. Аныяктар шагдала халчып үне берген. Бистин чедип кээриности манап алгаш, Дус-Даг суму чагыргазының даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызы Валерий Минчей-оолович

Тюлюш тайылбырын эгеледи.

— Дуу ол чыдар хөлегелиг чер ол-дур чогаалчының төртүтүнгөн Кадыбайы. Бо шааладыр агып чыдар хем Торгалыг хем-дир. Дөө чыдар чурт Вл.Серен-оол биле Н.Кууларның ада-өгбөзүнүн чурту ол-дур. С.А.Сарыг-оолдун ада-иези Кара-Тал бо ынчаар чурттап чораан. «Хайыраан ботта» кирген Кара-Тал дөө чыдар ол-дур. «Хайыраан ботта» Караның шурай берген туруу бо-дур. Оон кырында тур силер. А бо тураскаал кылдыр кылып каан черни көрүп тур силер бе, ында истер бар. Ол черни демдектей тураскаал кылдыр кылып кааныбыс ол-дур — дээш, оон чүү дээр эвестер дээн ышкаш манап тур.

— Болза-даа кадыр чер-дир аа! Кижичур дескине бээр ийне, куду көргөн ажы чок боор, ии дадайым! — дижи, улаштыр оон тайылбырын дыңнап тур бис. — В.Ш.Көк-оолдун чурттап чораан чер-чуртунун орну дуу ол-дур. «Уксаам өгбөм чевег чурту Өвүр Дус-Даам туруглары» деп чогаалчы чугаалап каан болгай. Ол туруглар дөө ол-дур — дээш айтытты. — Ам Караның кызыл дыдын барып көрээлиңер, бадынар че — дээрже, ол кезек черлерни харап туруксаавыс кээп турза-даа, чуруктарга тырттырып алгаш, бадып-тывыс. Дыка узун чоон, дазыл-дамырлары эмгежок кызыл дый! Оон куспактанып, тудуп суйбап, магададымыс. Та чеже чыл туруп келген, чүнү көрбөзүн кызыл дый чүве ийик! Караның шурай берген туруунун адаанда ийи дыка улуг даш бар болду. Бирээзинде «Кара», өскезинде «Седип» деп бижип каан. Мынчаар көргүзүп тургаш өөредип каарга, ол чогаал кижичур бажындан кайын үнер. Көрүкчүлөрнүн одуруг бүрүзүн шээжи-биле билир болганының чажыдының бирээзи ол чадавас.

Төөгүлүг солун черге четкен, көргөн, сагыш ханган. Ам дедир-ле суурже клубче хал-тывыс. Гала-концертти сонуургап көргөн соонда, шаңналдар эгелээш. Сумулар аразында тиилекчи Дус-Даг сумузуңу «Шолбан» уруглар садының коллективи болган. Ийиги черде — Хандагайты, үшкү черде Сарыг-Хөл сумузу.

Уран номчулгага тус-тус күүселделерден Солчурдан Кудураа Монгуш тиилекчи болган. Хандагайтыдан Арат-оол Саая, Солчурдан Чечекмаа Хертек 2-ги, 3-кү черни ээлээш. Номинациялардан «Эң эки херээжен роль» дээш Маргарита Шойдак, «Эң эки эр роль» — Мерген Монгуш, «Эң тергийн ыраажы» — Валерий Монгуш (Солчур), «Хоочун ыраажы» — Каракыс Доржуевна Донгак, «Эң бичи кижикчи» Самира Седен-оол олар тускай шаңналдарга төлөптиг болганнар.

Мөөрей доостурга, жюри түнел үндүрери-биле хуралдап чоруй баарга, өөреникчилер аразында мөөрейден дашкаар мөөрей эгелээш. Аңаа Дус-Даг ортумак школа-зының өөреникчизи Ай-кыс Кончукпан тиилекчи болган. Ол мөөрей доостурга-даа, эки тура-биле сценага үнүп, шүлүктөп турар улус мырыңай эмгежок. Чогаалчы өгбелеринге езулуг төлөптиг, тыва чогаалга кайгамчык ынак салгалдар өзүп ооры эңне өөрүнчүг чүүл ол ышкажыл.

Дус-Даг суму баштыңы Аина Андреевна Куулар шөлээде-даа бол, олут орбайн, найысылал Кызылдан, кожууннун сумуларындан аалчыларны чалап, мөөрейниң деткичилери-биле дугуржуп, шаңналдарны белеткеп, кижикчилерин ааш-чемин белеткеп, амыр-дыш чок ажилдаанының түннели хилис барбаан, дус-дагжылар тиилекчи болган.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Кызыл — Дус-Даг — Кызыл.

ЧОННУҢ КҮЖҮ-БИЛЕ ТУТКАН

Тываның эң бедик черинде – «Бойдус-Сады» субурган

Мөңгүн-Тайга кожуун Тываның онзагай черлеринин бирээзи — дээрже шаштыккан, булуттар-биле богааланган, бедик-бедик сүвүрлерлиг даглар-биле хүрээленип, өске девискээрлерден аңыланган.

Мөңгүн-Тайганың арыг агаары, кайгамчык бойдузу, бедик даглары Тывада, бүдүн делегейде ховартаан, чидип бар чыдар дириг амытаннарны, куштарны, эм оъттарны, үнүштерни камгалап арттырып аар аргалыг болган. Ынчангаш амылыг бойдустун ховар дээн «эртине байлааның шыгжамыры» бо тоол ыш-каш оранда деп хөөрем чокка чугаалап болур. Тываның эң-не бедик, мындыг онзагай бойдус-чурумалдыг ыдык черинде, кожуун төвү — Мугур-Аксында «Бойдус-Сады» деп, бедии 9 метр, ыдыктыг субурганны кожуунун бүгү чонунун, деткичлериниң күжү-биле тудуп тургускаш, чоокта чаа ажылгала киирген.

Чоннуң санал-оналын, күзел-соруун деткип база бодунуң соңгунда мурнунуң программанын боттандырап сорулга-биле Каргы суму чагыргазының даргазы Андриян Шөмбүл чаңгыс чер-чурттугларының хей-адын, сүлдэзин бедидер сорулга-биле Мугур-Аксы суурга субурган тудуп тургузар улуг ажылче чонну көдүрүп, дүн-хүн чок ажылдап тургаш эчизинге чедиргенин мөңгүн-тайгажылар мактап, өөрүшкү, чоргаарал-биле чугаалап, ооң мурнунда хүрээни база туттурганын демдегеп турарлар.

Шынап-ла, чоннуң бо тудуунга кожуунун бүгү чурттакчы чону, (114 өг-бүлө) ооң иштинде өске кожууннарда, Кызыл хоорайда ажылдап-чурттап чоруур мөңгүн-тайгажылар эң идепкейлиг кижип, ни-

тизи-биле 247 муң 860 рубльди субурган тудуунга салып, тудугга херек өске-даа чүүлдер, мал-маган-биле дузалаан. Олышкаш Бүгү-делегейниң черлик бойдус фондузунуң Алтай-Саян девискээринде салбыры 100 муң рубльди, кожуунуң 37 албан черлеринде, организацияларында ажылдап турар кижилер бир ажыл хүнүнүн шалың төлөвирин, ниитизи-биле 159 муң 272 рубльди субурган тудуунче шилчидип, деткимчезин көргүскен.

Сарыг шажынның езулал-дүрүмнерин езугаар, субурганның буян-кежик хавынга шуткуп-куткан бурганны, бумбаларны, кузундукту, хужуларны, ийи муң тариналарны, сес хевирниң номналдарының алды муң тариналарын, эм-таңны, суур чанында Дөң-Шөлдүн дойу-биле чоннуң тудуп кылганы үш муң саксаларны (бурганнар хевир-дүрүзүн), ноян кижиниң идик-хевин, чоннуң өргээни алдын, мөңгүн каасталгаларны, эдилелдерни, 60 шоодай тарааны, 15 шоодай ристи, 35 шоодай артышты болгаш өске-даа чүүлдерни чон өргүп, салып, буян-кежин доктааткан.

Тываның эң бедик черинге ыдыктыг «Бойдус-Сады» субурганы тудуп тургузар ачы-буяныг үүлө-херекти Мартай-оол Иргит баштаан тудугжулар — Алдын-Буян Хертек, Арбын-оол Салчак, Роман Демчик, Олег Иргит, Аңчы-оол Салчак олар кыска хуусаада төлөптүг күүсеткенин, тудугжуларны хүнде 4 катап изиг чем-биле

Каргы суму чагыргазының даргазы Андриян Шөмбүл (солгай таладан), Тываның Камбы-ламазы Джамбел Лодой, Мөңгүн-Тайга кожуунунун баштыгы — Төлээлекчилер хуралының даргазы Шой-оол Намы, кожуун чагыргазының даргазы Алексей Очур-оол байырлыг ажыдышкын чезинде.

чемгерип, хей-адын көдүрүп турган коллективтерниң ачы-дузанын онзагайлап демдеглээр апаар.

Мөңгүн-Тайганың улуг-биче чону шыдаар шаа-биле мынчаар демин кадып, ниитизи-биле 407 муң 137 рубль чарыгдалдарны үндүрүп тургаш, «Бойдус-Сады» субурганың байырлыг ажыдышкынын кылганнар. Аңаа Тываның Камбы-ламазы Джамбел Лодой, лама-башкылар, кожуунун удуртулгазы, хей чон киришкен.

Субурган тудуунга улуг үлүхуузуң киригнерге өөрүп четтиришкенин бижиктерин Тываның Камбы-ламазы Джамбел Лодой тыпсып, аас-кежикти, кежик-чолду, чедишкенин күзээп.

Байырлыг ажыдышкынга лама-башкылар чаагай күзээш-киниң номналын номчаан соонда, тыва хүрешке, аът чарыжына, даш көдүреринге маргылдаалар болган.

Тыва хүрешке Өлчей Куулар шүүлген, Буян Кара-оол үжүүр-лешкен.

Маңнаар аъттар чарыжына (25 км.) Олег Донгактың аъттары бир, ийи дугаарында өскелерге четтир-бейн келгенер. Үшкү черге Хойлак-оол Хертектиң, дөрткү черге Ренат Монгуштун аъттары төлөптүг бооп, мурнап келген аъттарга чүгле четпээнер.

Челер аъттар чарыжына Олег Чыдым-оолдун ады эрткен, ийиги

Мөңгүн-Тайга кожуунунун Мугур-Аксы суурда «Бойдус-Сады» субурганын ниити хевир.

черни Олег Донгактың, үшкү черни Адыгжы Очурнуң аъттары ээлээн. Даш көдүреринге Эрес Ондар артык күштүүн көргүскеш, тилекчи болган. Артыш Салчак ийиги, Артыш Иргит үшкү, Хүлер-Мерген Хертек дөрткү черни алганнар.

Спортчу маргылдааларга тилекчи болган шаңналдыг чер ээлээннерге шаңнал-макталды (ниитизи-биле 44 муң рубльди үндүргөн) Каргы сумузуңуң ат-сурагы хоочун мөгелериниң, чылгы-чыларының база малчынарының төрөл аймаа, ажы-төлү тывысканы солун болган.

Тываның эң-не бедик, онзагай бойдус-чурумалдыг чери — Мөңгүн-Тайга кожуунунун төвү Мугур-Аксы суурда тургускаш «Бойдус-Сады» ыдыктыг субурган кожуунун чонунга амыр-тайбыңны, чедимчелиг, бай-шырак амыдыралды, хөгжүлдени, өөрүшкүнү, аас-кежикти эккеп, хей-адын, сүл-дезин улам бедидер-ле болзунам!

Адыгжы СААЯ.

Бадый-оол ОНДАРНЫҢ тырттырган чуруктары.

Тайылбырлакчыга сөс

РОССИЯ БОДУНУҢ ТУРУЖУН ТУДУП ШЫДААН

Делегейниң эң бай чурту Америкага болган кризис бүгү делегейниң чурттарына, ооң иштинде Россияга салдарлыг болган. Ооң болган кол-ла чылдагааны — банкылардан алган чээлизин чон үезинде эгидип шыдавайн барган, ылаңгыя ипотека чээлизи кол рольду ойнаан. Бо хүннерде АКШ-та болгаш Европада саң-хөө кризиси эң-не нарын байдалды тургузуп турар, а Россия бодунун буруузу-биле бо кризиске алыскан деп чамдык эксперттер чугаалап турар. Ажы-биле чугаалаарга, Россия бо кризиске удур бодунун банк системазын тургузуп албаанындан буруудаан. А бистиң бизнесменнеривис Россияга акша, үе чидирериниң орнунга даштыкы банкылардан чээли ап тургаш, ам улуг кризиске таварышканнар болгай.

Сөөлгү «Форбс» берген сан-чурагайларындан алгаш көөрге, Россияның 25 улуг байлары чүгле эрткен беш айларда 230 млрд. долларны чидиргеннер азы ниити орулгазының 62 хуузуң. Ажы-биле чугаалаарга, бистиң улуг байларыбыс ол хөренгини холу-биле, угааны-биле-даа ажылдап албааннар болгай. Совет өңчүнү, чурттуң байлаан халаска хуужудуп алгаш, ооң-биле даштыкыда яхталар, футбол клубтары, улуг өртектер шимчевес хөреңгилер садып ап, боттарының акшазын даштыкы банкыларга суп алгаш, ооң дивидендлерин ажылдап, бажы-биле кылаштажып чорааннарын кым билбес боор.

Кажан халаптыг кризис даштыкыга тургустунуп келирге, ыядыр арын чок бизнесменнер Россияның Чазанга диленип келгеннер. Тодаргайлап көргүзөргө, «Газпром» 1 млрд. долларны, «ЛУКОЙЛ» — 2 млрд., «Роснефть» — 4 млрд. долларны дилеп келгеннер. Энергетик-

терниң аппетити кымныындан хей болуп турар. Олар 50 млрд. чигелделег долларны бээр чагыгы киригнер. Энергетиктерниң реформазы бюджетке хамаарышпа деп боттары-ла бүзүредип турганнар болгай. Ол ындыг болбаан. Эң-не камгамчык чүве тудуг компанияларында тургустунуп турар. Он чыл иштинде чурттаар оран-сава-ның өртөөн каш катап улгаттырып келгеш, эң-не хей орулганы ап келгеннер. Олар бир-ле дугаарында Чазакка «чүгүржүп» келгеннер.

1998 чылда болган дефолт бөдүүн россиянарны «чипкеш» барган, а олигархтар оон кургаг үнгеннер болгай. Ам байдал сыр-дедир болган. Ам билдинип турары-биле алырга, чоокку чартык чылда чонну мөлчүп турган компаниялар-ның саны дыка кызырлыр. Келир чылдың часка чедир Россияның байларының саны чаарттынары билдинип келген.

Элээн нарын байдал Америкада тургустунуп турар. Дыка хей кижилер бодунуң өңчүзүн чидирген: ажылын, шыгжамында акшазын болгаш чурттаар оран-савазын. Ажыл чок чоруктуң деңнели 12 хуу өскөн. Азия болгаш Африка чурттарында байдал оон дээрде-вейн турар. Бо чурттарда акшазын, ажылын чидиргениндан аңгыда, электри энергиязы болгаш аш-чем чедишпейн турарындан бергеде-жил турар. Бүгү ажылдап алган акшазын хүнүн херегеленинге чарыг-

дап каапкан, кандыг-даа шыгжамырын хөреңгизи оларда артаан. Кыдатта база-ла таарымча чок байдал тургустунуп турар. Оларны бүдүрүп турар барааннарына чоннуң сонуггалы баткан, ылаңгыя ойнаарактар бүдүрүп үндүрүп турган дыка хей фабрикалар туруп алган, буурап дүжери-ниң кырында келген. Орта ажылдап турган кижилер ажылын чидирген.

Элээн чидиг байдал Европа чурттарында тургустунуп турар. Делегейниң саң-хөө кризиси Англияны база дүвүредип турар. Европаның өске чурттарына көөрге, бо чурттуң дыка хей кижилери ажылын чидирген. Ол хамаанчок саң-хөө менеджерлери сантехниктеп ажылдаарына чөпшээрэжип турар апарган дээрзин аналитиктер бижип турар. Германияда 2007 чылга деңнээрге, машина бүдүрүлгези 8,2 хуу баткан. Чыл төңчүзүңге чедир машина бүдүрүп турар бүдүрүлгелер 8 муң ажылчыннары кызырары көрдүнүп турар. Кывар-чаар чүлдүн өртөөнүң улгатканы-биле агаар-биле аргыжар пассажирлер-ниң саны кызырылган. Пособие болгаш пенсия чигелдези кызыр-лып турар. Чурттакчы чон ажыл чок чоруктуң пособиесинге бүзүрөп турар, чыл төңчүзүңге чедир Европага ажыл чок чоруктуң деңнели 10 хуу чедир өзери билдинип келген.

Бо кризис канчал делегей деңнелинге тургустунуп келген деп айтырыг чайгаар тургустунуп кээр.

Делегей деңнелдиг кризис эрте-даа болза, орай-даа болза болур дээрзин делегейниң билдингир экономист-эксперттери чугаалап турган. Ынчалза-даа делегейниң саң-хөө системазы бо саң-хөө кризиске белен эвес болган. Делегейниң чаңгыс курлавыр валютасы (акшазы) — доллар болуп турары, ол эргижирээн система дээрзи ам билдинип келген. Делегейниң валюта фондузунуң ажыл-чорудулгазы ам бүзүрэнчиг эвес апарган. Ол чидиг айтырыгларны шиитпирлээри-биле аңгы-аңгы чурттарны чазактарына акшаны берип келген, ынчалза-даа ол чурттар ол акшаны көрдүнген хемчээлинге чедир ажыглавайн келген. Ам делегейниң курлавыр фондузун тургузар дугайында айтырыг тургустунуп турар азы өскээр чугаалаарга, доллардан аңгыда ийиги валютаны тургузары.

Чамдык аналитиктер Россияның Чазан алдын-валюта Фондузун болгаш национал чаагай чоруктуң Фондузун чурттуң экономиказына чарыгдавайн, а чамдыктарын харын даштыкы чурттарны банкыларында шыгжап чыдар деп буруудадып келген болгай. Бо кризистин түннелинде ол биске ажыктыг болган деп чүве ам билдинип келген. Даштыкы чурттарга көөрге, бис улуг чидиргеге таварышпаан бис. Россияның Чазан саң-хөө секторун деткиринге триллион рубльди берген, ооң иштинде Россияның банкыларын деткиринге беш чыл

хуусаалыг 950 млрд. рубльди берген. Ол чүгле банк системазын деткиринге көрдүмзүн, бо берге үеде банкылар таварыштыр чурттуң экономиказының кол адырын деткири болур. Россияның компанияларының даштыкы чурттарда чээлизин дуглаарына 50 млрд. долларны үндүрүп берген, ооң чамдыгызы «Внешэкономбанкның» чээлизин дуглаарына баар.

2008 чылдың эгезинде Россияның алдын-валюта курлавыры 573,6 млрд. доллар турган болза, бо чылдың тос айларында 515,7 млрд. долларга бадый келген. А национал чаагай чоруктуң Фондузундан эрге-чагырга 625 млрд. рубльди үндүрүп берген, бо чылдың октябрь 20-ниң байдалы-биле алырга, ам ында 1 триллион 662 млрд. рубль арткан. Моон алгаш көөрге, Россияның курлавырында хөреңгизи ам-даа четчир болгаш артар.

Чеже-даа делегей деңнелдиг улуг саң-хөө кризиси чоруп турар болза, бөдүүн россиянарның шыгжамында акша-хөреңгизинге кандыг-даа салдар чедирбээн, ажылчын олуттарга массалыг кызырылда болбаан, аш-чемниң өртөөнү улуг өзүлдө кылбаан, рубль бодунуң быжыг туружун тудуп шыдаан деп болур. Бюджет ажылдакчылары болгаш бүдүрүлгелерниң ажылдакчылары ажыл төлөвирин үе-шаанда ап турар. Бистиң экономикавыс турум байдалда хөгжүп орат. Ол дугайында Россияның Президентизи Д. Медведев бодунуң Федерация Чөвүлелиниң Федералдыг Хуралынче чоруткан бо чылгы бири Айыткалында тодаргай-биле чугаалап турар. Ол хамаанчок Россия кризиске бергедей берген Исландияга болгаш Кыдатка, Индияга, Белоруссияга болгаш Кубага чээлини берген.

Сергей ХЕРТЕК.

Тываның Улустун чогаалчызы С.А. Сарыг-оолдун 100 харлаанынга тураскааткан байырлыг хемчеглериниң ПРОГРАММАЗЫ

Ноябрь 19

9.30 шакта — киржикчилерни бүрүткээри.
10.00-17.00 шактарда — эртем-практиктиг конференция. С. Пюрбю аттыг Улусчу чогаалдыг бажыны, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институту.
10.00-13.00 шактарда — ниити хурал (Улусчу чогаалдыг бажынының улуг залы).
14.00-16.30 шактарда — секция хуралдары (УЧБ-ниң биче залы, ТГШИ-ниң конференция залы).
17.00 шакта — ниити түңнел хурал (ТГШИ-ниң конференция залы).
14.00 шакта — (УЧБ-ниң улуг залы):
— аныяк чогаалчыларның эң эки чогаалдарына;
— Степан Сарыг-оолдун чогаалдарына эң эки номчулга;

— Степан Сарыг-оолдун чогаалдарының эң эки очулгазына;
— Степан Сарыг-оолдун сөзүнге ырыларның эң эки күүселдизинге конкурстар.
17.00 шакта — конкурстарның түңнелдерин үндүрери.

Ноябрь 20

10.00-13.00 шактарда — конференцияның киржикчилеринге болгаш аалчыларга культура программасы.
17.00 шакта — Тываның Улустун чогаалчызы Степан Сарыг-оолдун 100 харлаанынга тураскааткан байырлал кезээ. Байырлалдың концерти.
Организастиг айтырыглар талазы-биле харылза-жыр телефоннар: (39422) 3-77-68; 3-34-60; 2-39-36.

«УРЯНХАЙ. ТЫВА ДЕПТЕР»

«Урянхай. Тыва дептер» деп кайгамчык төөгүлүг номнарны өөренип номчуур аас-кежиктиг болганымы илередиксеп олур мен. Бо номнарда Тываның төөгүзүн, ооң девискээринге чурттап чораан аймак чоннарның, тыва кижиниң эрткен оруун, амыдыралын, хөгжүлдегил сайзыралын, культуруг мөзү-шыдалын көргүзүп турар эрте-бурунгу кижилерни, бажырыктарны, тураскаалдыг кижик көжээлдерин дугайын кайгап ханмас-тыр мен, ол өөрүшкү, сагыш-сеткилдин көдүрлүшкүнү болур-дыр.

Мындыг дептерлерни чүгле чуртунга бердинген, бурунгаар көрүштүг, төөгүнү үнелеп билер кижилер тургузуп шыдаарын черле демдегелес аргам чок. Ол дээрже тыва чонун идегели, деткичизи, чоргааралы, бистиң Маадыр оглуусу — Сергей Күжүгетович Шойгу-дур.

Дептерде шаандакы база ортаакы болгаш амгы үениң эртемденнериниң улуг уjur-уткалыг солун эртем ажылдарын, археология болгаш этнографияның чыындылары тыва чонун чурттап эрткен төөгүлүг оруун, ажил-агыйының хөй янзы хевирлерин, культуразын, чаңылдарын бижип көргүскени кижиниң караанга дорт-ла көстүп келир-дир.

Ында кирген эртем ажылдары, очерктер чылдарны дес-дараалаштыр көргүзүп, чоорту шинчилекчилер, аян-чорукчуларның Төп Азия-же соңуургалының улгатканын база төөгү, археология, этнография, бойдус талазы-биле бай регион деп чүве бадыйкаттыгын.

Тываның девискээринче янзы-бүрү националларын эртем ажылдакчылары, истекчилер, аян-чорукчулар чоруп, оларның соңуургалдыын дыка онзааладым. Билдингир

эртемденнер В.В. Радлов, Н.В. Кюнер, Г.Н. Потонин, Г.Е. Гримм-Гржимайло, П.С. Паллас, Ф.Я. Кон, П.А. Чихачев болгаш өскелериниң даа бижээн ажылдарында төөгүнүң айтырыгларын ажыдып, чонун амыдырал-чуртталгазын тодарыдып, шыны-биле бижип көргүскени езулуг төөгүнүң ажыдышкыннары-дыр. Ол үелерде Төп Азияның географтыг картазы чок турган-даа болза, олар бөдүүн топографтыг чуруктарны, шыыгларны кылып, чуруп, чериниң кырын өөренип, агаар-бойдузун, үнер үнүжүн, дириг-амытаннарын көргүскен. Ону кылыр дээш муң-муң километрлерни аъттыг, чадаг эртип, хемнерге салдап, кадыг-дошкун климатты шыдажып эртип турганнар.

Чеди номда кирген янзы-бүрү шинчилел чорудуп турган эртемденнерниң бижээни материалдарны, эртем демдегелдерин номчууру кижиге айтырыгларны тургуза-даа бээр, а дыка хөй айтырыгларга харыыларны кижик тодазы-биле номчуп алыр чорду. Эрте-бурунгу өгбелеристин канчаар чурттап, канчаар ажылдап, мал-маганын канчаар ажаап, чыл ажырып чораанын, оон ыңай чон-

нар аразында харылзааларны бо номнар төөгүп бээр.

Тыва кижик көжээлдер-биле, бажырыктар-биле, хаяларда чуруктар, бижиктер-биле, эрте-бурун-гунуң оруктары-биле бай. Олар төөгүнүң арыннары деп чүвени дептерлерден номчуп, ында чүнүң дугайында чугаалап, бижип турарын бо номнардан билип алыры белен.

«Урянхай. Тыва дептер» кымга херегил? Биске — шупту тываларга, төөгү башкыларына болгаш бүгү башкыларга, ада-иелерге, эртемденнерге, аспирантларга, өөреникчилерге, студентилерге эргежок чугула херек. Бо номнар төөгүвүстү көргүзүп, өөредип турар, моон соңгааргы амыдыралы-высты ажил-агыйывысты углап-баштап, айтыр, эрткен оруувусту утпайн, бүгү-ле чүвеге соңуургалдыг болурун төөгүп турар номнар-дыр. Дептерни белеткеп бижиринге редколлегия кижигүн-нери Күжүгет Серзеевич Шойгу, Кара-кыс Донгаковна Аракчаа улуг харыысалгалыг, күженишкениң ажылдарны чорутканын демдегелес аргам чок, чеже библиотекаларга, регионнарда, чурттарга четкен ирги деп, оларның ажилчынын, соруктуун кайгаар кижик-дир мен. Силерге Күжүгет Серзеевич, Кара-кыс Донгаковна мөгейип, демир-үжүүн ам-даа быжыг, туттунгур болзун, чоруунар чогул чорзун, кадык, менди-чагай чоруурунарны күзеп, йөрээп олур мен.

Сат ТОЛУНЧАП.

Кызыл хоорай.

Шыдыраа

БИРГИ ЧЕРДЕ — ООЛАК БАДАРЧЫ

Эрткен дыштаныр хүннерде Кызылдың «Мерзе» клувунга шыдыраа маргылдаазы эрткен. Аңаа 12 хардан 72 харга чедир 26 шыдыраачы назы-харын, арга-дуржулгазын барымдаалавайн, ачыр-дачыр сегиржип ап, спортчу күжүн шенешкен.

Маргылдааның кол судьязы Леонид Мохов байыр чедирип чүве чугаалааш, хоочун шыдыраачы 1983 чылда Кызыл хоорайның чемпиону чораан С.О.Наксылга спорт мастеринге кандидат атты тывысканының дугайында өөрүнчүг медээни дыңнаткан.

Шыдыраачыларның манавааны элдеп-эзин чүдүрүп эге салыглардан-на эгелээн. Чаа мастерге кан-

дидат ат алган С.Наксылды Кызыл кожуунуң Көк-Тей школазының сески классчызы Кежик Ондар уткан. Дараазында шөлдерге база-ла ол школадан шыдыраачылар Оолак, Саян Бадарчы алышкылар назы-хар талазы-биле боттарындан ийи-үш катап улуг удурланыкчыларын уткаш, тренери Леонид Моховка мактааттырганнар.

Швейцар система-биле 7 салыг

ойнаттыгын. Түңнелинде маргылдааның эң аныяк ойнакчызы Оолак Бадарчы кымга-даа уттурбайн, бирги черге үнген. Ийги черде О.Дамбиев, үшкү черде К.Людун, 4 дугаар черде Д.Монгуш.

Демдеглексенчиг чүве — ТР-ниң 10 дакпыр чемпиону Л.Моховтун өөреникчилери шыдыраа теориязын, көштерни, туруштарны, вариантыларны билдип шингээди алган, камгаланып-даа, халдап-даа ойнаарына хынамчалыг болуп, шын санаашкыннарын баш удур кылып четтигиптерин чараш салыглары-биле бадыйкап шынзыткан.

Даңзы САЛЧАК.

Бистен садып алыңар

Минусинскиниң дээди сортунуң далганы — шоодайда 640, дээди сортунуң далганы «Алейка» — 690 рубль, бирги сортунуң — 590 рубль, Алтайның дээди сортунуң далганы — шоодайда 710 рубль, бирги сортунуң — 690 рубль, Краснодарның чигири — шоодайда 950 рубль, хендир үзү 1 литрде — 51 рубль, 5 литрде — 305 рубль, Алтайның дээди сортунуң макароннары — 18 рубль/кг, дузаттынарда ажыглаар дус — 320 рубль (50 кг), дагаа буду — 87 рубль/кг, бройлер дагаа оолдары — 83 рубль/кг, ак саржаг — 82 рубль/кг, үүрмектээн горох — 14,20 рубль/кг, чинге-тараа — 19 рубль/кг, рис крупа — 790 рубль/25 кг, «Роллтон» лапша — 4,30 рубль/1 шт., 3 литр соктуң — 58 рубль, чарба — 80 рубль/20 кг.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Загородный доора кудумчу, 19а, «Эхнатон» баазы 3-кү склад; Каменистая, 15; мөөңеп болгаш үүрмектеп садар бааза, Калинин, 25, склад №3. Мөөңү-биле садып алыр улустарга өртектер дугуржулга езугаар.

Харылзажыр телефону: 5-38-40.

Улуг шаңналдыг

Ольга Шуртуевна ДОНГАКТИҢ адында документиленгил болгаш дүлгүрлерлиг кара сумка читкен. Документиде айтыккан кири бижидилге езугаар дедир эгидип бээрин диледивис, эгиткени дээш улуг шаңналдыг.

Росбанкның Ольга Шуртуевна ДОНГАКТИҢ адында тывыскан банк картазының база медицинаның албан камгаладылга херечилелиниң, СНИЛС-тиң читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Степан Белекович КҮЖҮГЕТ

Барыин-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалыктың №1 ортумах школазының күш-ажыл башкызы, Улус чырыдышкынының тергенин, РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы, Күш-ажылдың Кызыл Тук ордениниң эдилекчизи Степан Белекович Күжүгет аар аараан соонда, 77 харлап чорааш, ноябрь 15-те мөчээ.

Степан Белекович 1932 чылдың март 16-да Барыин-Хемчик кожуунуң Кызыл-Тайга суурунга арат өгбүлеге төрүттүнген. Кызылдың педагогика училищезин дооскан соонда, ол бодунуң күш-ажылчы намдарын Шекпээрниң ортумах школазынга эгелээн, 1966 чылдан Барыин-Хемчик кожуунуң Кызыл-Мажалыктың №1 ортумах школазынга ажылдаан. Степан Белековичиниң башкы ажил-чорудулгазы чаңгыс үзүлдиг чогаалдыкчы, найыралдыг коллективиниң аразына эрткен. Ол өөредилге-кижизидилге ажилын сайзырадып хөгжүдеринге, өзүп орап салгалдың күш-ажылчы кижизидилгезинге болгаш оларны өөредир херекке улуг үлүг-хуузу кириген. Ооң өөреникчилериниң чогаалдыкчы ажылдары чүгле кожуун, республика деңгелинде эвес, а ол үеде

Совет Эвилелинге безин онзагай деп үнелелди ап турган. Аныяк башкыларның дагдыныкчызы, оларның аразында сөөлүнде барып, технология башкылары апарган доозукчуларының саны хөй. Ол салган сорулгазын эчизинге чедирер, күш-ажылчы, чогаалдыкчы кижик чораан.

Өөредилге адырына ачы-хавыязы дээш С.Б.Күжүгет Күш-ажылдың Кызыл Тук ордени-биле, Тыва Республиканың «Шылгарангай күш-ажылы дээш» медалы, «Күш-ажылдың хоочуну» медалы, «Улус чырыдышкынының тергенин» хөрөк демдээ-биле шаңнаткан. Аңаа «РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы» хүндүлүг атты тывыскан.

Степан Белековичиниң мөчээни-биле республиканың улус өөредилгези эгиттинмес чидириге тава-рышкан. Бистер талантылыг, чогаалдыкчы башкыны чидирген бис.

Тыва Республиканың Өөредилге, эртем болгаш аныяктар политиказының яамызы, Кызыл-Мажалыктың №1 ортумах школазы ханы кажыдавышаан, Степан Белекович Күжүгеттиң чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге база кажыдалын илередип тур.

Федералдыг бүрүткел албанының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң коллектив РФ-тиң Юстиция яамызының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң удуртукчу Сергей Степанович Күжүгетке ооң ачазы, улус чырыдышкынының тергенин, РСФСР-ниң школазының алдарлыг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну

Степан Белекович
КҮЖҮГЕТТИҢ

77 харлап чорааш, ноябрь 15-те мөчээни-биле холбаштыр, ханы кажыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың прокуратура органнының ажилдакчыларының коллектив судтарга кеземче херектерин сайгарып көөрүңге прокурорларның киржилгезин хандырап талазы-биле килдистиң улуг прокурору Марьяна Сергеевна Сундуйга ооң ачазы

Сергей Тюлюшевич
СУНДУЙНУҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыдалын илередип тур.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазза.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 2-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел/факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-03-87, көдээ ажил-агый, очулга — 2-17-09, үлетпүр — 2-40-77. e-mail: shyn@tuv.ru

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7950. Чагыл 132. Номери парлагже дужааганы:

график езугаар — 22.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлатга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0810. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» унитарлыг күүрүениң бүдүрүлгезинге парлаан (Кызыл, Шетинион-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгын саннары болгаш еске-даа фактылары, дынаадыглары дээш авторлар боттары харылылар.